

Bezit en macht

Dezer dagen heeft de Industriebond NVV een beleidsprogramma aanvaard, waarvan het uitgangspunt is dat bezit niet mag leiden tot macht. Met dit nieuwe programma lijkt de oude discussie te herleven over het kapitalisme dat gebaseerd is op de eigendom van de produktiemiddelen en dat als uitbuitingssysteem omvergeworpen zou kunnen worden door de „onteigenaars te onteigenen”.

In de brochure *Fijn is anders* waarin dergelijke verouderde en vaak primitief aandoende gedachten over het heersende economische stelsel worden aangedragen als uitgangspunten voor hervormingen, is helaas nagelaten de relatie tussen bezit en macht wat nauwkeuriger te analyseren. In het zojuist in Nederlandse vertaling verschenen nieuwe boek van John Kenneth Galbraith — *Markten, machten, mensen* 1) — werkt de befaamde Amerikaanse institutionalist zijn bekende stelling uit, dat de macht niet meer berust bij de eigenaren, maar bij de uitvoerders, het management van de grote ondernemingen met zijn staf van specialisten, samenvattend als de „technostructuur” aangeduid.

De besluitvorming in dit laat-kapitalistische stelsel ligt in handen van groepen, die niet in de eerste plaats streven naar vergroting van hun bezit, maar naar zelfbevestiging en -handhaving. Het hoogste doel van het management behoeft niet samen te vallen met het algemeen welzijn waar een gemeenschap naar dient te streven. Het voornaamste doel van de grote onderneming is groter te worden, niet om de algemene welvaart te dienen of de volledige werkgelegenheid te verzekeren, maar om zich zelf in stand te houden.

Het „planningsysteem”, zoals Galbraith de wereld van de economische reuzen noemt, is gericht op zekerheid en groei. Het tracht de onzekerheden van de markt en de voorziening van kapitaal, grondstoffen, energie en arbeidskracht zoveel mogelijk uit te schakelen.

Een groepsgewijze besluitvorming van managers en deskundigen is autoritair, zo zegt Galbraith, omdat de groep zich, uit een gezond instinct, moet beschermen tegen slecht geïnformeerde buitenstaanders. En daartoe kunnen net zo

goed de eigenlijke bezitters, de aandeelhouders, worden gerekend als de vakbeweging.

De Industriebond NVV, die blijkens haar doelstellingen uit is op een democratische besluitvorming, zou er goed aan doen zich een andere opmerking van Galbraith ter harte te nemen. Het planningsysteem, zegt hij, vereist een groot aanbod van goed opgeleide mensen. Een van de grootste prestaties van dit systeem is dat het in belangrijke mate een ongeletterd proletariaat heeft vervangen door een geletterd proletariaat.

Bij het oudere proletariaat viel de nadruk op klasse-discipline en klassensolidariteit. Bij het nieuwe, goed geschoolde, proletariaat valt de nadruk op de waarden van het onderwijssysteem. „De technostructuur kweekt in feite de kritiek op haar eigen behoefte om de persoonlijkheid te onderwerpen en de mensen voor zijn karretje te spannen”. Hierin ziet Galbraith een steunpunt voor hervormingen van een systeem, dat niet tot een optimaal welzijn, maar tot irrationele uitkomsten leidt.

De structurele crisis waarin het economisch systeem vandaag verkeert, lijkt de kans op een dergelijke hervorming niet te vergroten. Het kapitalisme — als men het stelsel voor het gemak zo wil blijven aanduiden — is tot dusver alleen maar versterkt uit zijn crises te voorschijn gekomen. Het heeft die misschien zelfs nodig om zich zelf te kunnen saneren en zijn macht tegenover de werknemers te vergroten.

Bezit en macht zijn niet volledig identiek. Dit houdt ook in dat een als een belangrijke ingreep in de vermogensstructuur aangekondigd middel als vermogensaanwasdeling niet veel kan bijdragen aan spreiding van de macht, gedefinieerd als beschikkingsmacht over de geldstromen.

A. F. van Zweeden

1) J. K. Galbraith, *Markten, machten, mensen*, J. H. de Bussy BV, Amsterdam, 1975, 364 blz., f. 32,50.

Inhoud

<i>A. F. van Zweeden:</i> Bezit en macht	629
Column E(ngeland) E(uropees) G(eworden), door <i>Dr. J. Bartels</i>	631
<i>Prof. Dr. W. J. van de Woestijne:</i> De depressie van de jaren zeventig en de onmacht van de economen ..	632
<i>Dr. M. C. Tideman:</i> De ontwikkeling van het reisverkeer voor Nederland (II)	634
<i>Drs. J. G. L. M. Willems:</i> Bevoegdheden van de president-directeur	636
<i>Drs. M. Geersing:</i> Systemconceptie (II). Een methode voor het oplossen van organisatie- problemen?	638
Fisonomie Belastingafwenteling, door <i>Ir. W. J. Keller</i>	642
Au courant Macht en tegenmacht, door <i>A. F. van Zweeden</i>	645
Maatschappijspiegel Inflatie als sociologisch probleem, door <i>Drs. W. A. Arts</i>	646
Ingezonden Ricardo en de entropie, door <i>Prof. Dr. A. Heertje</i> , met naschrift van <i>Drs. K. Zijlstra</i>	649
Boekennieuws <i>Dr. O. Kuschpèta: Het krediet- en banksysteem van de USSR, door</i> <i>Drs. R. Wetsteyn</i>	650
<i>B. Wierenga: An investigation of brand choice processes, door Drs. Ir.</i> <i>A. Kapteyn</i>	651

ESB wordt door CRM niet erkend als opinieblad. Toch bevat het veel economische opinies.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

ADRES:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016: kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: *in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f. 109,20 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 67,60
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).*

Betaling: *Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.*

Losse nummers: *Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 8408
t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch
Instituut te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.*

Advertenties: *B.V. Koninklijke Drukkerijen
Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.*

*Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek

Balanced International Growth

Bedrijfs-Economisch Onderzoek

Economisch-Technisch Onderzoek

Vestigingspatronen

Macro-Economisch Onderzoek

Projectstudies Ontwikkelingslanden

Regionaal Onderzoek

Statistisch-Mathematisch Onderzoek

Transport-Economisch Onderzoek

E(ngeland) E(uropees) G(eworden)

mische welvaart en industriële kracht ook zijn om het Britse volk een goede levensstandaard te bieden, niet mag worden voorbijgegaan aan het feit, dat de economische ontwikkelingen ertoe hebben geleid, dat ook een land als Engeland niet meer zijn eigen lot alleen in handen heeft. Veel van de Engelse soevereiniteit is verloren gegaan als gevolg van een hogere inflatie in dat land dan de inflatie van bijna alle handelspartners, waarmee Engeland te maken heeft. Een handelsbalansdeficit van meer dan £ 5 miljard spreekt wat dit betreft duidelijke taal en maakt het overduidelijk, dat de economische factoren ook voor Engeland in grote mate bepalend zijn voor het niveau van de levensstandaard, van de werkgelegenheid en van de sociale basis. In deze economisch zo moeilijke periode kan niet worden vergeten, dat het Europa van de Negen met een inwonertal van rond 260 mln. en een nationaal inkomen van ongeveer £ 500 miljard een van de grootste markten ter wereld is. In de moderne industriële periode, waarin wetenschappelijke en technische veranderingen voortdurend de meest economische produktie-omvang vergroten, is een belangrijke thuismarkt essentieel om op de meest efficiënte wijze te produceren. Dit is een van de belangrijkste factoren die in de loop der laatste jaren twee problemen, welke in Engeland als negatieve factoren voor het lidmaatschap van de EG hebben gegolden, veel, zo niet alle kracht heeft ontnomen.

Het eerste probleem was, dat aansluiting bij de EG zou betekenen een verdwijnen van de traditionele nauwe handelsbetrekkingen met de Commonwealth-landen, handelsbetrekkingen die voor vele jaren Engelslands welvaart in belangrijke mate hebben bepaald.

Het tweede probleem was de gedachte dat de agrarische politiek van de EG een belasting zou betekenen voor de Engelse betalingsbalans en daardoor de kosten van levensonderhoud en in het bijzonder die van voedingsmiddelen zou doen stijgen. De geschiedenis van de

laatste welhaast twintig jaar heeft getoond, dat van deze beide problemen weinig of niets is overgebleven. In 1957 was het Britse handelspatroon aldus, dat 40% van de buitenlandse handel zich afspeelde binnen de Sterling-area en slechts 13% binnen de toenmalige EG van de zes landen. In 1970, dus voordat het Verenigd Koninkrijk zich aansloot bij de EG en op een ogenblik, dat de Commonwealth-preferenties nog in zeer belangrijke mate in tact waren, waren Engelslands handelsbetrekkingen met de Sterling-area gedaald tot ongeveer 22%, terwijl zijn relaties met de EG gegroeid waren tot een percentage van 28. Bovendien was er de duidelijke tendentie, dat de Commonwealth-landen hun Sterling-reserves meer en meer gingen omzetten in goud en dollars, andere handelspartners zochten en nieuwe economische relaties opbouwden. Deze lange-termijntrend werd verstrekt na de Britse aansluiting bij de EG en op dit ogenblik geschiedt éénderde van de Britse buitenlandse handel binnen de EG, terwijl de Sterling-area nog maar goed is voor 17%.

En, zo merkte de Heer Orr in april op, in 1957 had Engeland de hoogste levensstandaard van de negen EG-landen, terwijl op dit ogenblik Engeland net iets beter is dan het laag geplaatste Italië, zij het slechter dan Noord-Italië. Ook de ontwikkeling wat betreft de agrarische politiek heeft er niet toe geleid, dat, zoals aanvankelijk werd gevreesd, er een verschuiving van welvaart zou komen van het industriële Engeland naar het meer agrarische Frankrijk en mede daardoor een dramatische stijging van de kosten van levensonderhoud in Engeland, die traditioneel laag waren. Vastgesteld kan worden, dat met name in het jaar 1974, toen de wereldvoedselprijzen tot enorme hoogten stegen, Engeland zeer gesteund is geworden door het lidmaatschap van de EG. Natuurlijk, de agrarische politiek van de EG laat Engeland niet in alle opzichten onberoerd, maar vast staat wel, dat de balans van die agrarische politiek zeker niet tot belangrijke negatieve invloeden voor de Britse consument of landbouwer zal leiden.

Het is prettig om van de hand van een zo invloedrijk Engelsman, die door zijn functie het gebeuren in Engeland en de wereld zo goed kan overzien, nog eens te kunnen vaststellen, hoe belangrijk voor Engeland en voor Europa en daarmee voor de wereld het Britse besluit om tot de EG te blijven behoren is geweest, ook vanuit Engels standpunt bezien. Want bij alle moeilijkheden, die de EG op zijn weg vond en nog zal vinden, blijft het onweersprekbaar, dat Europa en de wereld een heel wat somberder toekomstperspectief zouden hebben, indien het historisch besluit, dat de vorming van de EG genoemd kan worden, niet zou zijn genomen. Terecht heeft de Heer Orr ook daarop gewezen aan het slot van zijn

(Slot op blz. 652)

De columnist die van tijd tot tijd de plicht en het genoegen heeft om een bladzijde van ons weekblad *Economisch Statistische Berichten* te vullen, heeft het in deze periode wel moeilijk. Nu bedoel ik natuurlijk niet, dat het zo'n zware opgave is om een onderwerp te vinden, waaraan deze bladzijde wordt gewijd. De moeilijkheid, waarop ik doel, bestaat in de omstandigheid, dat in deze tijd somberheid over de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland en de wereld vaak een hoofdmotief moet vormen voor zijn column.

Ditmaal is er de mogelijkheid tot een wat vrolijker noot, omdat recentelijk het Britse referendum het gelukkige resultaat heeft gehad, dat het Verenigd Koninkrijk duidelijk heeft uitgesproken tot de Europese Economische Gemeenschap te willen blijven behoren. Het is prettig te kunnen constateren, dat niet alleen in ons land, maar ook in de andere partnerlanden van de EG de uitslag van het referendum met vreugde is begroet. Dat dit in Nederland het geval zou zijn, zal bij niemand verwondering hebben gewekt en behoeft ook geen nadere uitleg. De gehele Nederlandse historie was de basis, waarop vanuit ons land altijd een EG zonder het Verenigd Koninkrijk als een onvolkomen economische gemeenschap is en moest worden beschouwd. Die onvolkomenheid is ook — het blijkt nu wederom duidelijk — in de andere partnerlanden van de EG onderkend. En — zo leert het referendum — ook in Engeland zelf is het begrip gegroeid, dat Brittannië van een voortzetting van het lidmaatschap van de EG groot voordeel zal hebben.

De ruimte die in ons weekblad voor een column is gereserveerd, laat niet toe om een uitgebreide analyse te geven van wat naar mijn mening de voornaamste beweegredenen zijn die de Engelse kiezers tot hun in grote meerderheid positieve standpunt ten aanzien van de voortzetting van het lidmaatschap van de EG hebben geleid. Interessant is wel om weer te geven, wat een zeer vooraanstaand Engels ondernemer, nl. David A. Orr, president van Unilever Limited, al in april jl. heeft geschetst als zijn mening over de z.i. zeer fundamentele voordelen voor Engeland om, zoals hij het noemde, in Europa te blijven.

Terecht stelde de Heer Orr, dat een belangrijke zaak als deze niet alleen op economische gronden kan worden beoordeeld. Hoe noodzakelijk econo-

De depressie van de jaren zeventig en de onmacht van de economen

PROF. DR. W. J. VAN DE WOESTIJNE

De moeilijkheden waarmee het CPB moet worstelen en de „onmacht van de economen” kunnen, aldus Prof. Dr. W. J. van de Woestijne, worden verklaard uit het feit dat de conjunctuurmodellen niet zijn ingesteld op trendmatige structuurveranderingen en dat onze groei modellen te globaal zijn en te weinig zijn verbonden met de conjunctuurmodellen. De auteur schenkt in dit artikel aandacht aan de structurele veranderingen, die z.i. niet beperkt zijn tot de oliecrisis en de arbeidsinkomensquote. De auteur betwijfelt of er eind 1975 of begin 1976 een herstel zal optreden, daar het met globale middelen veel gemakkelijker is kwantitatieve onevenwichtigheden teniet te doen dan kwalitatieve disproportionaliteiten te overwinnen.

Trendmatige en structurele veranderingen

Veel meer dan in het verleden heeft het CEP aandacht geschonken aan trend- resp. structurele veranderingen en aan de kritische punten, die daarbij kunnen optreden. Dit achten wij een principiële verbetering. Iedere oorlog heeft structurele veranderingen veroorzaakt waarvan men eerst veel later de volledige implicaties en kritische punten kan vaststellen. Zo duurde het tot 1931/1932 voor de prijsverhouding tussen goud en andere goederen tot die van 1913 was teruggekeerd. Wij kunnen structurele veranderingen in twee groepen indelen, nl. in trendmatige, die van jaar op jaar zo klein zijn dat zij, tegenover de andere veranderingen, in het niet vallen enerzijds en in structurele breuken anderzijds. Beide vormen maken prognoses onzeker. De trendmatige doordat zij in modellen op korte en middellange termijn als constanten behandeld plegen te worden, ondanks dat de bomen niet tot in de hemel groeien, en de breuken doordat zij in het geheel niet in onze modellen zijn te vatten. Het tijdstip van breuk en de grootte ervan zijn nl. niet a priori te bepalen. De trendmatige structuurveranderingen, die van jaar op jaar geen moeilijkheden voor prognoses geven, kunnen en zullen ook meestal, kritische waarden bereiken die dan tot breuken aanleiding geven. Zo is er een essentieel verschil op de schatting van de prijsstijging tussen een incidentele verhoging van de agrarische prijzen als gevolg van een kleinere oogst en de z.g. „incidentele” component bij de schatting van de loonkosten. Bij agrarische prijzen is een incidentele factor echt incidenteel, wat blijkt uit het feit dat deze nu eens positief, dan

weer negatief is. De z.g. incidentele component bij de loonvorming is een niet verklaarde complexe structuurcomponent, wat blijkt uit het feit dat deze al een tiental jaren zonder uitzondering positief is.

Onvolkomen modellen

De moeilijkheden waarmee het CPB heeft moeten worstelen en de „onmacht van de economen” (HP van 5 april jl.) kunnen waarschijnlijk worden verklaard uit het feit dat wij thans met de gevolgen worden geconfronteerd van een breuk in de olieprijsen en het kritisch worden van trendmatige veranderingen. Onze conjunctuurmodellen zijn daarop niet ingesteld en onze groei modellen zijn te globaal en te weinig verbonden met de conjuncturele. Maar vóór het intreden van de breuk in het najaar van 1973 voldeden onze onvolkomen modellen nog redelijk voor het opstellen van prognoses. De naoorlogse economen waren er even zeker van dat zij de conjunctuur beheersten als hun voorgangers uit de periode 1924-1929, die spraken van een „prosperity for ever”. Dit was reeds het geval omstreeks 1950 toen ik in een gesprek met Dr. L. J. Zimmerman wees op mogelijke structurele gevolgen van de oorlog en hij antwoordde: „wees niet zo pessimistisch, de theorie is nu veel verder. Als zich een beginnende depressie manifesteert, dan weten wij wel wat wij moeten doen. Wij drukken op de juiste knop en sturen de zaak in de goede richting”. Nooit heb ik op deze „druk-op-de-knop-economen” durven vertrouwen.

Olieprijzen en arbeidsinkomensquote

De breuk in de olieprijsen betekent niet alleen een principiële verandering in de monetaire evenwichten, maar de veranderende betalingsbalansen zullen hoogstwaarschijnlijk een andere structuur van de handelsstromen ten gevolge hebben en deze weer een structurele verandering in de internationale arbeidsverdeling. De daarvoor noodzakelijke aanpassing van de industriële produktie is evenwel een proces dat een groot aantal jaren zal eisen, met alle stimulerende en depressieve gevolgen van dien.

Als een van de zeer belangrijke structurele veranderingen ziet het CEP de stijging van de arbeidsinkomensquote in de bedrijven. Interpreteren wij de gedachten van het CEP goed dan is deze de volgende. Het duurder worden van de arbeid in verhouding tot het kapitaal heeft geleid tot investeringen, die gericht waren op het vervangen van arbeid door kapitaal. Dit stimuleerde de investeringen, maar daaraan komt een einde als door de daling van de winsten de financieringsmiddelen gaan ontbreken om dit proces voort te zetten. Dit kritische punt zou dan omstreeks 1972 zijn bereikt. Dan treedt ook plotseling een sterke stijging van de

leenrente in. De structurele veranderingen in onze economie zijn evenwel niet tot de oliecrisis en de arbeidsinkomensquote beperkt, en ook die andere veranderingen zijn het bestuderen alleszins waard!

Kwalitatieve disproportionaliteiten

Feit is dat in de gehele westerse wereld de productiecapaciteit groter is dan de feitelijke produktie. Zo gedefinieerd is er sprake van onderbezetting en van een vraagtekort. Volgens de gangbare theorie wordt een vraagtekort o.a. veroorzaakt door een tekort aan koopkracht. Vandaar dat in landen, waar een stimulerende politiek wordt gevoerd, een van de belangrijkste middelen om hierin te voorzien, het vergroten van de koopkracht is, o.a. door belastingverlaging. Het is evenwel de vraag of er werkelijk een gebrek aan koopkracht is. Wij hebben nl. ingebouwde stabilisatoren, die maken dat een toenemende werkloosheid niet op korte termijn tot een belangrijke inzinking van de consumentenkoopkracht leidt. Ook verschijnselen zoals de grote opbrengst van de actie: „Geven voor leven”, wijzen niet in die richting! Maar, als het achterblijven van de gezinsconsumptie niet in hoofdzaak kan worden verklaard uit gebrek aan koopkracht, dan is ook van een verhogen van die koopkracht geen principiële verbetering te verwachten; hoogstens een afremmen. Veel meer betekenis moet dan ook o.i. worden toegekend aan een, mogelijk tijdelijke en partiële, verzadiging van de vraag met bepaalde producten (textiel, auto's, woonhuizen tegen exploitabele prijzen). In onze globale macro-economische modellen is evenwel heel weinig plaats voor disproportionele produktie, resp. op het kwalitatief niet aangesloten zijn van de vraag aan de produktie. Eenzelfde kritische opmerking moet worden gemaakt t.a.v. de these dat de werkloosheid vooral een gevolg zou zijn van een teveel investeren in arbeidsbesparende richting en te weinig in het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen. In de zomer van 1974 waren er 140.000 werklozen, maar tevens waren er 70.000 openstaande aanvragen bij de gewestelijke arbeidsbureau's. Zo gezien was er een tekort van 70.000 arbeidsplaatsen. Wel waren 25.000 werknemers bij de wet arbeidsongeschiktheid ondergebracht, maar anderzijds is bekend dat lang niet alle vacatures worden aangegeven. Het tekort aan arbeidsplaatsen kan dan ook, zo gezien, niet veel groter dan 70.000 zijn geweest. Maar in maart 1974 werkten in ons land met vergunning 55.000 mannelijke en 14.800 vrouwelijke buitenlandse arbeidskrachten, samen ook 70.000. Bovendien werkten nog enkele tienduizenden zonder vergunning, afgezien nog van de „Rijksgenoten”. Er waren dus 90.000 à 100.000 arbeidsplaatsen waarvoor geen Nederlandse arbeiders beschikbaar waren. Dit alles wijst niet op een tekort aan arbeidsplaatsen, maar op kwalitatieve disproportionaliteiten tussen vraag- en aanbod van arbeidskrachten. *Zowel bij de vraag naar producten als bij die naar arbeidskrachten zijn dan ook hoogst waarschijnlijk kwalitatieve disproportionaliteiten minstens zo belangrijk als kwantitatieve. Maar op het waarnemen daarvan zijn onze modellen niet ingesteld. Dat is de onmacht van de economen!*

Ondernemingsgewijze produktie

Nu zijn kwalitatieve disproportionaliteiten na iedere

grote oorlog en zeer speciaal na een langdurige inflatie te verwachten. Zij vloeien nl. voort uit de structuur van onze samenleving. Kenmerk van die structuur is de *ondernemingsgewijze produktie*. Kenmerk van de ondernemingsgewijze produktie is dat rationeel de beslissingen op basis van *calculaties* worden genomen. Basis voor de calculaties is het werken met een *rekeneenheid*. Als nu, door een wereldwijde inflatie, gedurende meer dan een kwart eeuw, die rekeneenheid *onbetrouwbaar* is, dan is de meest waarschijnlijke toestand dat er gedurende een kwart eeuw over een groot deel van de wereld verkeerde beslissingen zijn genomen. Deels kunnen deze zich onderling geneutraliseerd hebben, maar anderzijds, mede door de werking van multipliers en acceleratoren, zich hebben versterkt. Daarbij komt dat aan het einde van een oorlog er belangrijke dispariteiten bestaan t.a.v. de allocatie van de produktiemiddelen. Als men bij een onevenwichtig uitgangspunt irrationele beslissingen neemt, is de kans op een gemakkelijk herstel niet groot. Daarom hebben wij enige twijfel t.a.v. de hoop resp. de verwachting dat eind 1975 resp. in 1976 een duidelijke herstelbeweging is te verwachten. Het CPB motiveert dit door te wijzen op stimulerende activiteiten in Duitsland, Nederland en de Verenigde Staten. Maar het is met globale middelen veel gemakkelijker kwantitatieve onevenwichtigheden teniet te doen dan kwalitatieve disproportionaliteiten te overwinnen. Het is op zijn minst genomen twijfelachtig of de huidige moeilijkheden zijn ontstaan door gebrek aan koopkracht en kwantitatief gebrek aan arbeidsplaatsen. Toch is op deze veronderstelling de huidige politiek gebaseerd!

Slotopmerking

Men zegt van de theoretische strategie dat de generaals altijd bezig zijn de „vorige oorlog” te winnen. Hetzelfde geldt blijkbaar ook voor de economen. Bij een ernstige depressie denkt men aan de methoden, die uit de theorie van Keynes volgen, om de *gevolgen* van een *ingetreden* inzinking van de koopkracht te boven te komen. Men gedraagt zich alsof de economische geschiedenis in 1932 is begonnen. Maar hoe die crisis is *ontstaan*, blijft in het duister. Er zijn trouwens niet veel actieve economen, die nog feitelijke ervaring hebben uit de jaren 1925-1932 en daarom staan zij thans voor een voor hen vreemd fenomeen. Toch was dit niet noodzakelijk geweest en hadden zij de voorgeschiedenis van de grote depressie kunnen kennen als de redactie van *De Economist* niet in 1968 het artikel had geweigerd dat daarna onder de titel: „De goede jaren die aan de depressie vooraf gingen”, in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (blz. 359-382) verscheen. Maar wie hield toen rekening met de mogelijkheid dat dit z.g. verouderde materiaal wel eens hoogst actueel kon worden? Dat artikel eindigt met: „Naar onze mening maakte niet de beurscrisis van 1929, maar wel de reeds lang werkzame structurele veranderingen een einde aan de goede jaren”. Wij behoeven hierin alleen de woorden „beurscrisis van 1929” te vervangen door „oliecrisis van 1973” om ook thans inderdaad actueel te zijn.

W. J. van de Woestijne

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

De ontwikkeling van het reisverkeer voor Nederland (II)

DR. M. C. TIDEMAN

In het eerste artikel heeft Dr. M. C. Tideman, die een adviesbureau voor toerisme en horeca leidt, een overzicht gegeven van de inkomsten en uitgaven van het reisverkeer in Nederland. In dit tweede en tevens laatste artikel besteedt de auteur aandacht aan de ontwikkeling van de hotellerie in het reisverkeer. Hij komt tot de conclusie dat het aantal overnachtingen in de vier grote steden van Nederland sterker daalt dan in overig Nederland. Deze daling wordt voornamelijk veroorzaakt door een sterke teruggang in het aantal recreanten; overnachtingen van zakenlieden vertonen zelfs een stijging.

In een vorig artikel (zie *ESB* van 26 maart 1975) hebben wij aandacht besteed aan de betalingsbalans van het reisverkeer als resultante van het inkomende en het uitgaande vreemdelingenverkeer. Het negatieve saldo daarvan is in 1974 sterk gestegen (van f. 600 mln. tot ca. f. 850 mln.). Oorzaak is de zeer geringe stijging van de deviezenontvangsten uit het reisverkeer, welke het duidelijkste tot uiting komt in een forse daling van de hotellogies van buitenlanders, met name in de vier grootste gemeenten. Deze ontwikkeling zal in dit tweede artikel over het reisverkeer worden geanalyseerd.

De ontwikkeling van de hotellerie kan worden gemeten met behulp van de overnachtings- en bedbezettingcijfers. De registratie der overnachtingen geschiedt in de vier grote steden door de Gemeentelijke Bureaus voor de Statistiek. Met betrekking tot de volledigheid van de registratie moet worden opgemerkt, dat deze voor buitenlanders vrij goed is, maar voor Nederlanders zeer onvolledig. Met name voor de hotelovernachtingen van Nederlanders buiten de vier grote steden geldt een hoge mate van onvolledigheid. Het is niet onwaarschijnlijk dat het werkelijke aantal ongeveer anderhalf maal zo groot is als het geregistreerde. Bekijken we nu echter eerst de gegevens van de Bureaus voor Statistiek.

Geregistreerde hotelovernachtingen

Voor het gehele jaar 1974 zijn op dit moment de gegevens bekend van de vier gemeentelijke bureaus (Amsterdam, 's-Gravenhage, Rotterdam en Utrecht).

Voor overig Nederland heeft het CBS onlangs de voorlopige cijfers over 1974 gepubliceerd. Voor geheel Nederland (dus incl. de vier grote steden) is volgens deze voorlopige gegevens ten opzichte van 1973 sprake van een daling

van 4,7% zowel wat betreft het aantal buitenlandse gasten als het aantal overnachtingen van buitenlanders. Opvallend zijn hier met name de sterke dalingen van de Verenigde Staten (- 13,7%), Frankrijk (- 13,4%) en Groot-Britannië (- 7,8%), terwijl ook het belangrijkste herkomstland West-Duitsland (aandeel 29% van de overnachtingen) een geringe daling vertoont (- 0,7%). De grootste toename kan worden geconstateerd bij Spanje/Portugal, namelijk bijna 25%. In tabel 1 zijn de cijfers over 1974 voor de vier grote steden en overig Nederland vergeleken met die over 1973.

Tabel 1. Hotelovernachtingen van buitenlanders a) in Nederland, 1973 en 1974

	Overnachtingen (x 1.000)		Mutatie in %
	1973	1974	
Amsterdam	2.492,1	2.348,4	- 5,8
's-Gravenhage	486,4	456,0	- 6,2
Rotterdam	377,8	295,5	- 21,8
Utrecht	61,4	61,3	- 0,2
Sub-totaal	3.417,7	3.161,1 b)	- 7,5
Overig Nederland	2.474,0	2.456,5	- 0,7
Totaal Nederland	5.891,7	5.617,6	- 4,7

a) Die van Nederlanders maken in de vier grote steden slechts 10% van het totaal hotellogies uit.

b) Afrondingsverschil.

Bron: Gemeentelijke Bureaus voor de Statistiek en CBS.

Duidelijk is dat de daling in de vier grote steden veel sterker is dan in overig Nederland, waarbij met name Rotterdam wederom een zeer sterke teruggang laat zien. Opgemerkt moet daarbij worden, dat deze cijfers nog gunstig zijn beïnvloed door de ontwikkeling in het laatste kwartaal; over de eerste drie kwartalen bedroegen de mutaties ten opzichte van dezelfde periode van 1973 namelijk voor de vier steden resp. - 9,3%, - 8,7%, - 23,6% en + 2,1%. Met uitzondering van Utrecht is dus in de vier grote steden het laatste kwartaal relatief gunstig geweest. Ditzelfde gold eigenlijk ook reeds voor het derde kwartaal, zodat de grootste dalingen in feite gedurende het eerste halfjaar hebben plaatsgevonden.

Zakenlieden

Mede gezien het feit dat bestedingen van zakenlieden — ook buiten de hotellerie — relatief hoog zijn en hun tijdspreiding veel gelijkmatiger is dan van degenen, die voor hun genoegen reizen (zie het schema van het reisverkeer in het eerste artikel), willen we apart enige aandacht schenken aan buitenlanders die voor beroepsuitoefening in onze hotels logeren. Hun aandeel in alle hotelovernachtingen van buitenlanders kan worden benaderd door te veronderstellen, dat in de maanden januari, februari, november en december

(nagenoeg) geen hotelovernachtingen voor recreatieve doeleinden plaatsvinden. Als we nu bovendien aannemen dat één zomermaand voor het zakelijk bezoek wegvalt, kunnen we het gemiddeld aantal overnachtingen in deze vier maanden door de geringe seizoenfluctuatie van dit soort bezoek (zoals ook blijkt uit de vrij gelijke gemiddelde verblijfsduur per hotelgast per maand) voor 11 maanden handhaven. Zodoende krijgen we een benadering van het totaal aantal overnachtingen in onze hotels van buitenlandse zakenlieden. Uiteraard is dit slechts een benadering, maar exacte gegevens hieromtrent ontbreken volledig, omdat geen hotelgast het doel van zijn bezoek opgeeft. In tabel 2 is deze berekeningswijze weergegeven voor de vier grote steden.

Aangezien een dergelijke berekening voor overig Nederland weinig relevant is door het geringere aandeel van de buitenlanders en bovendien maandcijfers hieromtrent voorsnog ontbreken, moge hier worden volstaan met de vermelding dat wij het aandeel van de zakenlieden in de hotelovernachtingen van buitenlanders in overig Nederland elders 1) voor het jaar 1973 berekenden op 33,7%.

Tabel 2. Raming van het aandeel van zakenlieden in de hotelovernachtingen van buitenlanders in 1974

Stad	Overnachtingen in januari, februari, november, december	Gemiddeld per maand	Totaal zakelijke overnachtingen	In % van het totaal
Amsterdam	475.784	118.946	1.308.406	55,7
's-Gravenhage	88.835	22.209	244.297	53,6
Rotterdam	79.536	19.884	218.724	74,0
Utrecht	16.386	4.097	45.062	73,5
Totaal	660.541	165.136	1.816.489	57,5

Volgens deze benadering heeft dus meer dan de helft van alle overnachtingen van buitenlanders in de vier grote steden een zakelijk karakter. Rotterdam en Utrecht hebben wel een bijzonder hoog aandeel, maar dit is hoogstwaarschijnlijk niet zozeer een „teveel” aan zakenlieden als wel een „tekort” aan toeristen. Dit blijkt ook uit het voortdurend afnemen van het totale hotellogies in Rotterdam, hetgeen toch niet in de eerste plaats moet worden gezocht in een zo sterke afname van het hotellogies van buitenlandse zakenlieden. Overigens moet wel worden opgemerkt, dat steeds meer zakelijk bezoek van buitenlanders het karakter krijgt van dagbezoek, dus zonder overnachting. Redenen hiervoor zijn onder meer de betere verbindingen, betere communicatiemogelijkheden en een hogere frequentie van het bezoek.

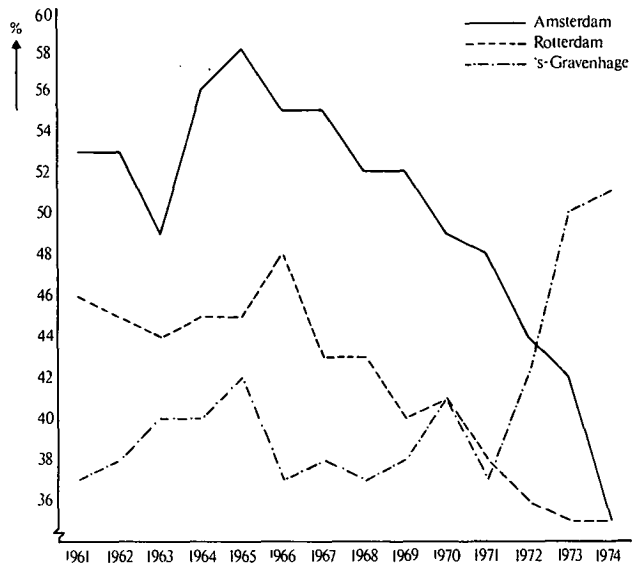
Wanneer we dezelfde berekening uitvoeren voor het jaar 1973 komen we tot de in tabel 3 weergegeven cijfers.

Tabel 3. Raming van de hotelovernachtingen van buitenlandse zakenlieden in 1973 en 1974

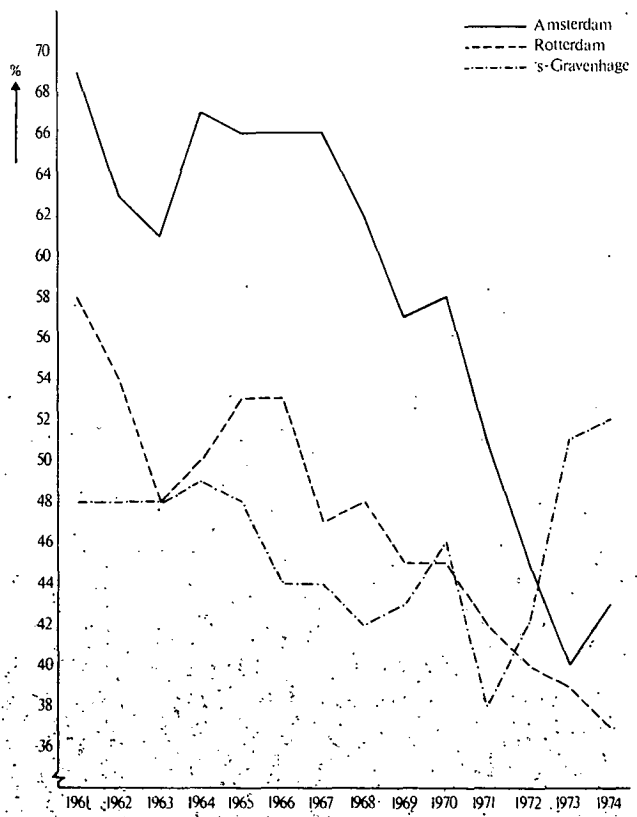
	Zakelijke overnachtingen		Mutatie in %	Aandeelpercentage in het totaal aantal overnachtingen van buitenlanders	
	1973	1974		1973	1974
	x 1.000	x 1.000			
Amsterdam	1.191,1	1.308,4	+ 9,8	47,8	55,7
's-Gravenhage	231,6	244,3	+ 5,5	47,6	53,6
Rotterdam	275,4	218,7	- 20,6	72,9	74,0
Utrecht	44,5	45,1	+ 1,3	72,5	73,5
Totaal	1.742,6	1.816,5	+ 4,2	51,0	57,5

In aanmerking genomen dat het hier gaat om een benadering, kan ons inziens uit deze gegevens toch worden geconcludeerd, dat de daling van de hotelovernachtingen van buitenlanders in de vier grote steden voornamelijk wordt veroorzaakt door een sterke teruggang van de overnachtingen van recreanten. De overnachtingen van zakenlieden vertonen een stijging. Gezien deze ontwikkeling en de

Figuur 1. Bedbezettingspercentage van alle hotels, 1961-1974

Figuur 2. Bedbezettingspercentage van 1e klas hotels, 1961-1974

hiervoor reeds genoemde betere spreiding in de tijd van de overnachtingen van buitenlandse zakenlieden is het ons inziens zeker gewenst dat door de betreffende instanties ruimschoots aandacht wordt besteed aan de bewerking van dit marktsegment.

Bedbezetting

Een afnemend aantal overnachtingen zoals uit tabel 1

1) Jaarverslag 1973, Horecaf, blz. 12.

Bevoegdheden van de president-directeur

DRS. J. G. L. M. WILLEMS

Heeft de president-directeur formeel de beschikking over ruime bevoegdheden, m.a.w. hoe groot is de macht van de president-directeur? Deze vraag staat centraal bij een onderzoek dat Drs. J. G. L. Willems, verbonden aan het Instituut voor bedrijfseconomie en accountancy van de GU te Amsterdam, heeft gehouden onder een dertigtal ondernemingen over de structuur van de topleiding in een onderneming. Uit de resultaten blijkt dat de president-directeur formeel betrekkelijk weinig macht is toegekend, in tegenstelling tot wat op tal van plaatsen in de literatuur wordt aanbevolen met betrekking tot het dirigerende leidinggeven. De interpretaties die, aldus de auteur, aan de uitkomsten van het gehouden onderzoek kunnen worden gegeven, zijn: óf de president-directeur fungeert als „sprekbus” of „imagodragers” van de onderneming, óf de coördinerende taak van de president-directeur komt langs de weg van het informele overwicht tot stand.

Inleiding

Uit de in het algemeen betrekkelijk normatief georiënteerde bedrijfseconomische literatuur, ter zake van de problematiek van de interne organisatie, valt het beeld te ver-

bleek, betekent bij gelijkblijvend aanbod uiteraard een dalende bedbezetting. Deze bedbezetting is één van de belangrijkste graadmeters voor de rentabiliteit van de hotellerie. Naar algemeen wordt aangenomen is een bezettingspercentage van ca. 60 noodzakelijk ter dekking van de kosten (break-even-punt), gebaseerd op een gemiddelde kamerprijs van 1% van de investering per kamer. Aangezien het hier gaat om een kamerprijs en geen prijs per persoon (bed) zou het de voorkeur verdienen uit te gaan van een kamerbezettingspercentage. Dit wordt bovendien urgenter naarmate er meer éénpersoonskamers beschikbaar komen, omdat de investering in een tweepersoonskamer slechts ca. 15% hoger is dan die in een éénpersoonskamer. Helaas ontbreken vooralsnog de gegevens om dit kamerbezettingspercentage te berekenen, zodat we ons zullen moeten baseren op de bedbezetting.

Zoals uit de beide grafieken blijkt, is bijna over de gehele lijn sprake van een sterke daling van deze bedbezetting. Zowel voor de categorie „alle hotels” als voor de hotels 1e klas moet voor 's-Gravenhage de stijging vanaf 1972 namelijk voor een groot deel worden verklaard door een wijziging

krijgen, dat president-directeuren van ondernemingen formeel over betrekkelijk ruime bevoegdheden dienen te beschikken. Volgens Reinoud bijv. moet de president-directeur kunnen fungeren als een „overruling authority”, die de overige directieleden coördineert 1). Bij Limperg treft men de opvatting aan, dat het collegiale bestuur uit „den boze is” 2), omdat deze vorm van bestuur zou neerkomen op „een comité van louter hoge heren, boven wie geen gezag meer staat” 3). Limperg pleit in het hier bedoelde betoog sterk voor de z.g. „eenhoofdige” leiding, dus voor wat wij hier — ter vermindering van misverstand — gemakshalve de presidentiële structuur noemen. Zo ook J. L. Mey, die in verband met het hier bedoelde keuzevraagstuk een voorkeur uitspreekt voor „een dominerende figuur” in de directie 4).

Aangezien de zojuist aangehaalde schrijvers nergens het oog hebben op z.g. informele macht, informeel overwicht, of informeel gezag, mag men — zoals trouwens nader zou kunnen worden geadstrueerd — vaststellen, dat naar de mening van deze schrijvers de president-directeur in een onderneming — soms heet hij „voorzitter van de Raad van Bestuur”, of „gedeelde van de Raad van Beheer” —

1) Vgl. H. Reinoud, Functievorming in de topleiding, *De Naamloze Vennootschap*, mei-juni 1954, blz. 41.

2) Vgl. Th. Limperg jr., *Bedrijfseconomie*, verzameld werk deel 5: *De Leer van de inwendige organisatie*, Deventer, 1965, blz. 240.

3) Vgl. Th. Limperg jr., o.c., blz. 238.

4) Vgl. J. L. Mey en P. M. M. H. Snel, *Theoretische bedrijfseconomie*, 's-Gravenhage, 1951, deel 2, blz. 334.

van het registratiesysteem, waardoor de cijfers van vóór 1972 niet meer geheel vergelijkbaar zijn met die na 1972; ze zijn tevens waarschijnlijk te laag. Hetzelfde geldt enigermate voor Amsterdam, waar in 1974 de gehele hotelclassificatie is gewijzigd. In ieder geval blijkt uit de grafieken duidelijk dat alleen 's-Gravenhage een enigszins redelijke bedbezetting benadert, hetgeen ongetwijfeld mede wordt veroorzaakt door sluiting van een aantal grote hotels in de laatste jaren (Kurhaus, Grand Hotel, Wittebrug, Ambassador). Zowel Amsterdam als Rotterdam laten bedroevend lage percentages zien, waarbij de daling nog het sterkst is voor Amsterdam. Dit wordt niet alleen veroorzaakt door genoemde sterke daling van de overnachtingen, maar ook door uitbreiding van de capaciteit (in het eerste kwartaal 1975 kwamen er al weer ca. 2.000 bedden bij) als gevolg van investeringsbeslissingen in de gunstige jaren rond 1970. Mede door de inmiddels belangrijk gestegen rentestand is de financiële positie van vele hotels in ons land dan ook uiterst moeilijk.

M. C. Tideman

over een aantal formele bevoegdheden dient te beschikken, zonder welke zijn organisatorische positie niet voldoende duidelijk, of niet voldoende sterk zou zijn.

In het kader van een meer uitgebreide studie over de structuur van de topleiding in ondernemingen, is door ons voor een dertigtal ondernemingen nagegaan welke in die gevallen de feitelijke formele bevoegdheden van president-directeuren waren. De uitkomsten van dit onderzoek worden in de vorm van dit korte opstel weergegeven 5).

Feitelijke formele bevoegdheden

Alle door ons onderzochte ondernemingen presenteren naar buiten toe één der directieleden hetzij als „president-directeur”, hetzij als „voorzitter van de Raad van Bestuur”. In een aantal gevallen moet het hier een vorm van extern georiënteerde onderscheiding betreffen, omdat soms statutair de mogelijkheid tot het aanwijzen van een president-directeur (P.D.) niet bestaat (vgl. tabel 1).

Tabel 1

	Absoluut	Relatief
Aantal malen dat de titel P.D. wordt gehanteerd	30	100%
Aantal malen dat statutair de mogelijkheid tot het aanwijzen van een P.D. niet bestaat	3	10%
Aantal malen dat statuten de mogelijkheid bieden een P.D. aan te wijzen	27	90%

Zojuist merkten wij op, dat binnen de door ons onderzochte gevallen, een aantal malen de figuur van de president-directeur volstrekt titulair is, in die zin, dat hij statutair niet voorkwam. Het aantal malen dat dit het geval schijnt te zijn, is intussen belangrijk groter dan tot nu toe kon worden vastgesteld, vooral doordat in een groot aantal gevallen de statuten het weliswaar mogelijk maken een president aan te wijzen, doch het niet mogelijk maken hem bevoegdheden te verlenen, die niet tevens zijn collega-directeuren kunnen worden verleend (vgl. tabel 2).

Tabel 2

	Absoluut	Relatief
Aantal malen dat formeel de mogelijkheid bestaat tot het aanwijzen van een P.D.	27	90%
Aantal malen dat formeel de P.D. niet méér bevoegdheden kunnen worden toegekend dan ook aan overige directeuren kunnen worden verleend	14	47%
Aantal malen dat de P.D. „extra” bevoegdheden kunnen worden toegekend	13	43%

Wij troffen derhalve slechts in 13 van de 30 gevallen de situatie aan, dat aan de president-directeur statutair specifiek-formele bevoegdheden konden worden verleend.

Zo de „extra” presidentiële bevoegdheid inderdaad was toegekend — hetgeen in alle mogelijke gevallen bleek te zijn gebeurd — bleek deze gemiddeld, op één uitzondering na, van betrekkelijk bescheiden omvang te zijn. Met name was zij dan beperkt tot het nemen van de beslissing, wanneer in het directiebestuur de stemmen zouden staken. In het ene uitzonderingsgeval, bezat de president-directeur — in de bedoelde onderneming aangeduid als de „gedelegeerde van de Raad van Beheer” — een onevenredige zware stem in het directiebestuur (de facto een recht van veto), en was hem tevens een grotere algemene vertegenwoordigingsbevoegdheid toegekend, dan de overige leden der directie bezaten 6). Benadrukt zij derhalve, dat — zo een percentage hier al zinvol is te noemen — in 92% van de gevallen waar „extra” bevoegdheden konden worden verleend, deze niet méér inhielden dan het beslissen bij geval van stakende stemmen.

Beperkte van formele macht

Het beeld dat uit de voorgaande uitkomsten naar voren komt, is wel dat president-directeuren in de door ons onderzochte gevallen, formeel betrekkelijk weinig macht is toegekend. Hun macht is aanzienlijk geringer dan veelal in buitenlandse verhoudingen kan worden aangetroffen, en is met name ook aanzienlijk geringer dan uit de eerder aangehaalde bedrijfseconomische geschriften zou mogen worden verwacht.

Opgemerkt zij, dat het in Nederland vigerende wettelijk kader daarvoor geen verklaring kan bieden. Dit immers stelt aanmerkelijk ruimere bevoegdheden toe. Zo staat het Wetboek van Koophandel toe de algemene vertegenwoordigingsbevoegdheid statutair aan één bepaalde bestuurder te verlenen 7). Tevens geldt als richtlijn, dat aan één bepaalde bestuurder méér dan één stem in het directiebestuur mag worden toegekend, mits de bedoelde bestuurder alléén niet méér stemmen kan uitbrengen dan alle andere bestuurders te zamen 8).

Interpretatie

Klaarblijkelijk is in de door ons onderzochte gevallen de overheersende gedachte, dat het voor het doelmatig functioneren van de hoogste leiding der onderneming, niet noodzakelijk is een president-directeur „sterke” bevoegdheden te verlenen. Zo al statutair een president kan worden aangewezen, hetgeen in 90% van de gevallen het geval bleek te zijn, wordt in overgrote meerderheid volstaan met betrekkelijk geringe „extra” bevoegdheden. Men zou naar onze mening deze cijfers op twee verschillende wijzen kunnen interpreteren, die elkaar mogelijk ook kunnen aanvullen.

In de eerste plaats is het mogelijk, dat de president-directeur meer wordt aangewezen als „spreekbuis” of „imago-dragers” der onderneming, en in veel mindere mate als de dominerende figuur in de besluitvorming binnen de hoogste leiding 9). Het verschijnsel van de veelal betrekkelijk korte

5) Uit het Nederlandse *ABC voor Handel en Industrie*, jaargang 1974, werden door ons een dertigtal ondernemingen willekeurig geselecteerd, die volgens opgave in dit standaardwerk naar buiten toe officieel de figuur van de president-directeur kennen. Wij noemen hier deze ondernemingen bij hun — afgekorte naam — en vermelden daarna per onderneming welke statuten resp. ontwerp-statuten door ons zijn geraadpleegd, door de datum van het daarop betrekking hebbende ministeriële „Nihil Obstat” te vermelden: ACF holding, 24 oktober 1972; AKZO, 30 oktober 1969; Beheer maatschappij Buisleeuw, 26 juni 1972; Borsumiy-Wehry, 12 januari 1973; Bührmann-Tetterode, 14 juni 1973; Van Doornes Automobielfabrieken, 25 juni 1973; EMBA, 11 april 1973; Gamma Holding, 4 juni 1973; Hagemeijer, 5 augustus 1973; Heineken Holding, 26 juni 1972; Henkel Nederland, 2 maart 1973; Holec, 24 augustus 1973; Holland Aluminium, 14 december 1972; Hollandse Betongroep, 24 augustus 1973; Internatio-Müller, 20 november 1972; Koninklijke Bijenkorf Beheer, 1 juli 1973; Koninklijke Scholte Honig, 30 mei 1973; Koninklijke Wessanen, 26 februari 1973; MEBIN, 7 maart 1974; MENEBA, 9 januari; De Erven de Wed. J. van Nelle, 19 november 1973; NIMOX Holding, 20 augustus 1974; OGEM Holding, 15 mei 1973; Pakhoed Holding, 25 juni 1973; SHV-Holdings, 7 juni 1973; Tyresoles Nederland Beheer, 11 oktober 1972; Verenigde Bedrijven Bredero, 14 april 1960; Verenigde Bedrijven Nederhorst, (Nederhorst United), 1 augustus 1973; Verenigde Machinefabrieken, 19 februari 1973; Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven, 25 mei 1973 (25 van deze ondernemingen waren op het moment van onderzoek georganiseerd als NV, de overige als BV).

6) Het betreft hier een onderneming, waar de scheiding tussen leiding en eigendom aanmerkelijk minder sterk aanwezig is, dan men tegenwoordig doorgaans aantreft.

7) Vgl. Wetboek van Koophandel, art. 47-a.

8) Vgl. Richtlijnen 1972 voor het beoordelen van oprichtingen en statutenwijzigingen van NV's en BV's met beperkte aansprakelijkheid, *Staatssecretaris van Justitie*, 's-Gravenhage, 1972, blz. 38.

9) Men vindt de betekenis van dit aspect van de functie van president-directeuren onder meer onderstreept bij M. B. E. Clarkson, The topman in R. Banks (ed.), *Managing the smaller company*, New York, 1969, blz. 31.

Stysteemconceptie (II)

Een methode voor het oplossen van organisatieproblemen?

DRS. M. GEERSING*

In het voorgaande artikel 1) brachten we de systeemconceptie in verband met de deductieve, empirische en interdisciplinaire wetenschappen. Naar aanleiding van de verschenen Nederlandstalige boeken, waaronder drie dissertaties, plaatsten we de schrijvers 2)3)4)5) binnen het raamwerk van de wetenschapsindeling. Hieruit bleek een verscheidenheid aan opvattingen. In dit artikel gaan we nader in op de vraag in hoeverre de systeemconceptie kan bijdragen tot het oplossen van organisatieproblemen. Voorlopig vragen we ons in navolging van Grochla 6) af in hoeverre de systeemconceptie als organisatie-theorie een bijdrage kan leveren tot:

- de terminologie (dient voor het vastleggen van conventies);
- de descriptie (het geven van een beschrijving);
- het doen van empirisch-cognitieve uitspraken (genereren van hypothesen over veronderstelde empirische wetmatigheden);
- de praxeologie (het hanteren van richtlijnen voor de oplossing van praktisch organisatorische vraagstukken).

Daarbij kan een organisatie-theorie pragmatisch, beslissingstheoretisch, gedragsmatig en informatie-technologisch georiënteerd zijn. De pragmatische benadering komt tot uitdrukking in de ondersteunende betekenis van de theorie voor de beoefenaar van de organisatiekunde in de praktijk (voetnoot 5, blz. 149). De beslissingstheoretische aanpak benadrukt de keuzeprocessen in de organisatie; de gedragsmatige aanpak benadrukt de invloed van individuen en groepen in de bestuurlijke processen in de organisatie terwijl de informatie-technologische benadering het informatiecoördinatievraagstuk centraal stelt, waarbij veelvuldig de simulatietechniek wordt gehanteerd. Voordat we een antwoord kunnen geven op de vraag naar de bijdrage van de systeemconceptie met betrekking tot bovenstaande zullen we de benaderingen uit de drie (systeem)dissertaties nader bespreken te weten het besturingsparadigma van De Leeuw 5) het structureringsvraagstuk van Eyzenga 4) en de sociale aspecten van organisaties van Keuning 3).

Het besturingsparadigma

Bij De Leeuw staat het besturingsparadigma vanuit de systeemconceptie centraal. Hieronder wordt verstaan: „... een klasse abstracte systemen elk bestaande uit een te besturen systeem, een omgeving en een besturend orgaan. Daarbij geldt de these dat deze klasse abstracte systemen voor elk interessant verschijnsel een systeem be-

vat dat als model van dat verschijnsel kan dienen” (voetnoot 5, blz. 171, e.v.).

Sterke overeenkomsten zijn te bespeuren met Hanken en Reuver die het besturend orgaan de beslissingscel noemen en het bestuurd systeem, de systeemcel (voetnoot 1, blz. 52). De doelstelling, G, wordt nu voorgesteld als een gewenste toestand van het bestuurd systeem: w_p ; de systeem-

structuur door f. De doelstelling en de structuur van de omgeving worden voorgesteld door resp. G_E en f_E . Er worden nu zes hoofdlijnen van besturing omschreven vanuit systeem S.

1. Interne routinebesturing (IRS). Hierbij wordt bij constante f en G een geschikte u(t) gekozen gegeven s(t), x(t), f en G.
2. Interne adaptieve besturing (IAS). Bij deze besturing treedt wijziging van de systeemstructuur f op.
3. Interne strategische besturing (ISS). Er wordt van interne strategische besturing gesproken als een wijziging van de doelstelling G optreedt.
4. Externe routine besturing (ERS). Bij constante f_E en G_E wordt de input x(t) indirect beïnvloed.
5. Externe adaptieve besturing (EAS).

* De auteur is wetenschappelijk medewerker bij de Vakgroep bedrijfseconomie, sectie Organisatie en Leiding van de Faculteit der Economische Wetenschappen te Groningen.

1) Zie *ESB*, 25 juni 1975.

2) A. F. G. Hanken en H. A. Reuver, *Inleiding tot de Systeemleer*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1973, f. 24.

3) D. Keuning, *Algemene systeemtheorie, systeembenadering en organisatie-theorie*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1973, 203 blz., f. 34,50.

4) G. R. Eyzenga, *Systeem en Organisatie*, ongepubliceerde dissertatie, Groningen, 1974.

5) A. C. de Leeuw, *Systeemleer en organisatiekunde*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1974, 260 blz., f. 38,50.

6) E. Grochla, *Erkenntnisstand und Entwicklungstendenzen der Organisationstheorie*, *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 39 Jahrgang, 1969, nr. 1, blz. 1-22.

„tenures”, in de orde van 2 of 3 jaar, zou deze veronderstelling kunnen ondersteunen.

Daarnaast is het evenwel mogelijk dat de aangetroffen cijfers erop duiden, dat veelal de coördinerende taak van de president-directeur geacht wordt vooral langs de weg van het informele overwicht tot stand te komen 10). Deze interpretatie zou erop kunnen duiden, dat binnen de hoogste leiding van de onderneming wordt gecoördineerd op basis van „voluntary co-operation” en niet zozeer op basis van „power”, zoals allengs op tal van plaatsen in de literatuur

wordt aanbevolen ter zake van het — lagere — dirigerende leidinggeven 11).

J. G. L. M. Willems

10) Vgl. hiervoor vooral Ph. A. Idenburg, *Het gezag in de onderneming*, Leiden, 1966.

11) Vgl. bijv. P. Drucker, *The practice of management*. Nederlandse vertaling door G. Goldschmeding: *Management in de praktijk*, Bussum, 1960, blz. 149. Zie ook W. H. Newman, Ch. E. Sumner en E. K. Warren, *The process of management: concepts, behavior and practice*, N. J. Englewood Cliffs, 1972, blz. 487.

Er treedt indirecte beïnvloeding van f_E op.

6. Externe strategische besturing (ESS). Indirecte beïnvloeding van de omgevingsdoelstelling G_E is hiervan een gevolg.

Evenzo zijn nog zes besturingen te onderscheiden door uit te gaan van de omgeving. De zinvolheid van deze classificatie (die vooral van heuristische aard is) relateert De Leeuw met het noemen van de volgende beperkingen (voetnoot 5, blz. 177).

1. Inzicht moet worden verkregen in de effectieve en efficiënte besturingskarakteristiek ten opzichte van het bestuurd systeem, de omgeving en de doelstelling.
2. Verband moet worden gezocht met de vereisten die aan besturende organen moeten worden gesteld.
3. De coördinatieproblematiek tussen de vormen van besturing moet worden bestudeerd.
4. De vraag is of een verdere opsplitsing op diverse aggregatieniveaus niet mogelijk en vruchtbaar is.
5. Nagegaan moet worden wat er in het algemeen kan worden gezegd over de decompositie van de interne en externe bestuurszaak naar verschillende aspecten, hetgeen leidt tot een verdere vergroting van de mogelijkheden.

Belangrijke systeemeigenschappen bij dit besturingsparadigma zijn:

- de ontbindbaarheid van de doelstelling G , bestuurd systeem en de omgeving E in onafhankelijke segmenten en de hiermee samenhangende coördinatiebehoefte;
- de voorspelbaarheid van de geheugenlengte van het systeem, van eigenschappen uit de omgeving, van de doelstelling, van de onzekerheden uit de omgeving enz.;
- de stationariteit van de structuur van het systeem en de omgeving, en de stationariteit van de doelstellingen van het systeem en de omgeving;
- de beïnvloedbaarheid van het systeem door de omgeving en omgekeerd en daarmee de gevoeligheid van het systeem voor verstoringen uit de omgeving;
- de vereiste en beschikbare capaciteit tot informatieverwerking;
- de homogeniteit d.w.z. de mate van structurele overeenkomst tussen de relatief autonome deelsystemen en/of de omgeving.

Deze eigenschappen brengt De Leeuw in verbale vorm met elkaar in verband en tracht op basis daarvan te komen tot het afleiden van hypothesen. Enkele van deze hypothesen zijn (voetnoot 5, blz. 220 e.v.):

1. naarmate de ontbindbaarheid toeneemt, is de behoefte aan coördinatie tussen de besturende organen geringer;

2. als de voorspelbaarheid afneemt, neemt de behoefte aan decentralisatie toe. Tevens is het negatieve verband tussen ontbindbaarheid en centralisatie het meest geprononceerd bij lage voorspelbaarheid;
3. toenemende inhomogeniteit leidt tot grotere behoefte aan standaardisatie, althans bij gelijkblijvende coördinatiebehoefte;
4. inhomogeniteit van de relatief autonome delen van technologie of omgeving leidt tot differentiatie.

In deze afgeleide hypothesen zien we sterke overeenkomsten met enkele van de 98 stellingen van Thompson 7) hoewel deze zelf niet pretendeert dat ze allemaal empirisch toetsbaar zijn, getuige de opmerking: „Hopefull our propositions seem plausible and important, but it is unlikely that many will be treated as hypothesis for extensive testing, for in the process of the necessary conceptual refinement, more specific and subtle hypothesis will be generated” (voetnoot 7, blz. 163). Dezelfde opmerking kan worden gemaakt over de gegeneerde hypothesen van De Leeuw.

Een andere sterke overeenkomst met Thompson wordt gevonden bij de rationaliteitspremissie bij het bestuderen van organisaties. Iedere stelling van Thompson begint met de term „under norms of rationality”. Deze toevoeging zouden we ook willen maken bij de hypothesen van De Leeuw. Over deze normen van rationaliteit is Thompson meer expliciet dan De Leeuw. Bij Thompson worden de normen van rationaliteit namelijk bepaald door de kennis die de organisatie heeft met betrekking tot de oorzaak- en gevolgketens van het inwerken van onzekerheden op de organisatie en de mate waarin de doelstellingen uitgekristalliseerd of tweeslachtig zijn. De opmerking van De Leeuw dat een organisatie slim en rationeel gestructureerd moet zijn (prescriptief) en slim en rationeel in elkaar zit (descriptief) zullen we dan ook in deze zin lezen. De opmerking dat er een toenadering is tussen prescriptie en descriptie op basis van het argument „dat organisaties worden gemodelleerd naar vigerende prescriptieve theorieën omtrent organisaties” overtuigd ons niet. Veeleer zouden we geneigd zijn een omgekeerde weg te kiezen namelijk dat pas prescriptieve maatregelen kunnen worden genomen nadat men descriptie heeft gepleegd.

Over de vraag in hoeverre de door De Leeuw geformuleerde theorie over organisatiegedrag, gebaseerd op informatie-theoretische en cybernetische principes, breed genoeg is, kan een antwoord worden gevonden bij Mouzelis die het volgende zegt: „... those writers who have tried to elaborate a broader framework on the basis of communication and cybernetic concepts can hardly fit into it such things

as value and status systems, group struggles and so on” (voetnoot 8, blz. 141).

We moeten hier direct aan toevoegen dat De Leeuw ook niet de pretentie heeft, dat de systeemconceptie alle vragen kan oplossen als hij opmerkt „met betrekking tot de organisatiekunde ligt naar mijn oordeel de grootste betekenis in de kwalitatieve, conceptuele richting. Dat hierin geen tegenstelling bestaat met een wiskundige of althans formele benadering hopen we in deze studie genoegzaam te hebben verduidelijkt” (voetnoot 5, blz. 238).

Keren we terug naar de vragen met betrekking tot een organisatie-theorie die we aan het begin van dit artikel hebben gesteld, dan kunnen we concluderen dat de systeemconceptie van De Leeuw zeker een bijdrage levert tot unificering van de begrippen en definities. Uiteraard kan vanuit de axiomatische benadering van De Leeuw een beschrijving (descriptie) worden gegeven, maar in hoeverre die descriptie valide is, blijft de vraag; daarmee hangt samen de mogelijkheid tot het doen van empirisch-cognitieve uitspraken en de bijdrage tot de praxeologie. We zijn hier niet al te pessimistisch over. Zeker op pragmatisch en beslissingstheoretisch en informatie-technologisch gebied kan de systeemconceptie een waardevolle bijdrage leveren. Over de bijdrage op gedragsmatig gebied hebben we onze twijfels. De bespreking van de systeemconceptie in de gedragswetenschappen in hoofdstuk 4 van De Leeuw heeft ons niet overtuigd, getuige het benadrukken van het behavioristische standpunt („Stimulus-Response”-benadering).

Ter zijde zij opgemerkt dat we het vergeten van een bespreking van de systeemconceptie in de biologie als een omissie ervaren, te meer daar de systeemconceptie ontstaan is in deze tak van wetenschap. Ondanks enkele kritische kanttekeningen en relativeringen kunnen we lezing van de dissertatie sterk aanbevelen.

Structureren van de organisatie

De benadering van Eyzenga komt gedeeltelijk overeen met die van De Leeuw getuige het feit dat beide informatie-theoretische, cybernetische en regeltheoretische begrippen en concepten tot uitgangspunt nemen. Bij Eyzenga staat het structureringsvraagstuk van de organisatie centraal tot uitdrukking komend in het coördinatieprobleem met betrekking tot beslissingen in de organisatie. Daarbij

7) J. D. Thompson, *Organizations in action*, New York, 1967.

8) N. P. Mouzelis, *Organization and bureaucracy: an analysis of modern theories*, Londen, 1967.

wordt geabstraheerd van sociologische en psychologische gedragsmatige factoren door alleen bedrijfseconomische keuzeprocessen als uitgangspunt te nemen 9). Dit structureringsvraagstuk wordt behandeld met behulp van gekoppelde regelkringen. De beoordeling van de uitkomst van deze regelkringen gebeurt op basis van (voetnoot 4, blz. 110 e.v.):

- de dode tijd van het systeem;
- de regelkwaliteit van het systeem;
- de betrouwbaarheid van het systeem;
- de stabiliteit van het systeem.

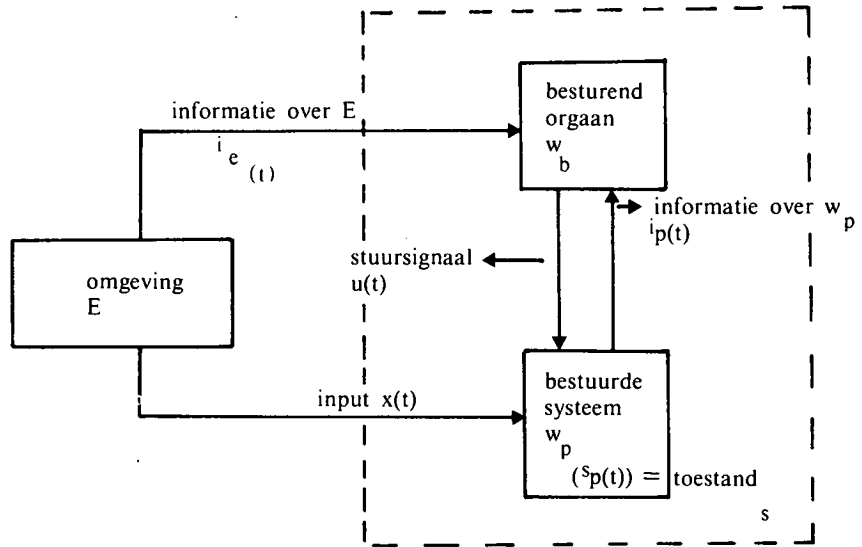
Onder *dode tijd* wordt verstaan, de tijd die verstrijkt tussen het optreden van een signaalverandering aan de input en het reageren op die verandering. Alle niet-mechanische transformaties bezitten een dode tijd.

De *regelkwaliteit* komt tot uitdrukking in de opslinger-verschijnselen die ontstaan nadat men reageert op de input-signaal-verandering. Bij dit opslingeren ontstaan „overshoots” en „undershoots”. De regelkwaliteit is nu des te beter naarmate de som van deze twee kleiner is. In de bedrijfseconomie tracht men de regelkwaliteit van transformatieprocessen te verbeteren door de *voorzienbare veranderingen* in de inputs (vraagsgnelheid bijv.) op te vangen via de (productie)planning (voorwaartse koppeling = sturen). Blijkt na uitvoering van het plan een afwijking t.o.v. het oorspronkelijke plan te bestaan, dan is dit aanleiding tot terugkoppeling (= regelen). Door o.a. de tijdsvertraging in het systeem kan deze terugkoppeling maatregelen genereren gericht op het afzwakken van het effect van de inputverandering terwijl de inputverandering of verstoring niet meer aanwezig is. Dit kan aanleiding zijn tot de genoemde over- en undershoots.

Onder de *betrouwbaarheid* wordt verstaan 1 — de kans op het optreden van een storing in de functionering van de regelaar (bestaande uit stuurkring en regelkring). Deze betrouwbaarheid brengt Eyzenga in verband met het beperkt rationeel handelen van de besliser in de organisatie. Door het instellen van een controle-apparaat in de organisatie tracht men de kans op storingen in het beslissingsproces te kunnen voorspellen.

De *stabiliteit* van het systeem heeft betrekking op het verloop van de output in de tijd van het systeem en is afhankelijk van de vorm van de transformatiefunctie, de grenzen die aan de input zijn gesteld en de tijdsperiode waarbinnen stabiliteit moet zijn verricht. Het is niet zinvol om van *de* stabiliteit te spreken. Het is wel zinvol een onderscheid te maken tussen absolute stabiliteit en relatieve stabiliteit, globale en lokale stabiliteit.

Om de stabiliteit te bevorderen, worden veranderingen in de structuur aan-

gebracht, door bijv. het aantal terugkoppelingen te vergroten of juist te verkleinen of maatregelen in de informatieverwerking te nemen. Een en ander wordt toegepast op een produktievoorraadprobleem, ontleend aan Simon 10) en op een cybernetisch groeimodel van een organisatie. Maatregelen van rationalisatie, verticalisering en autonomisering worden bestudeerd in relatie met de besluitvorming.

Ook Eyzenga relativeert de systeemconceptie met de opmerking dat deze benadering niet zaligmakend is en dat men zich in de nabije toekomst zeer veel moeite zal moeten getroosten om aan de formele theorie een empirisch valideerbare inhoud te geven. Nader onderzoek zal plaats moeten vinden naar (voetnoot 4, blz. 134):

1. de *structuur* van de „blokken” waarin beslissingen worden genomen;
2. discontinuïteiten in de besluitvorming. Dit zal vooreerst theoretisch moeten worden verwoord;
3. de structuur tussen de blokken en daarmee de relatie tussen proces en structuur.

Met betrekking tot de vragen aan het begin van deze paragraaf gelden dezelfde opmerkingen als gemaakt voor de benadering van De Leeuw.

Sociale aspecten van organisaties

De benadering van Keuning is in zoverre afwijkend van die van De Leeuwen Eyzenga, dat het verhaal sterk geardeerd is met citaten en geen formele, maar een verbale taal hanteert. Keuning ziet als het organisatieprobleem het overbruggen van doelstellingen en opvattingen van samenwerkende individuen in een organisatie. Het structureringsvraagstuk is dan een afgeleid vraagstuk (voetnoot 3, blz. 114). Op micro-niveau staat daarbij de positionele waarde van de compo-

nenten binnen de organisatie centraal; op macro-niveau de positionele waarde van de organisatie t.o.v. de maatschappij. De vraag nu is hoe een convergentie zichtbaar kan worden gemaakt tussen individuele, organisatorische en maatschappelijke doelstellingen. Vanuit de systeemconceptie moet deze vraag beantwoord worden via relaties met het transcendentale systeem.

Met name de vraag naar het hierbij gehanteerde mensbeeld van belang. Bij het gebruik van de systeemconceptie moet men ervoor waken dat achter structurele overeenkomsten van modellen, gezichtspunten en wetmatigheden geen inhoudelijke verschillen schuilgaan. Keuning acht een herconceptualisering van sociale systemen vanuit de systeemconceptie niet verdedigbaar. Daarbij moeten we aantekenen dat Keuning zich op een beperkt, weliswaar belangrijk, deel van het organisatiegebeuren concentreert. Van het individu wordt het rolgedrag belangrijk geacht. De relaties met de formele structuur, eigenschappen van het individu, informele structuur, technisch systeem en de omgeving worden echter zijdelings aangevoerd 11). Een nadere confrontatie van enkele mensbeelden wordt door Keuning ook niet gegeven hoewel hij het mensbeeld belangrijk acht voor de uitwerking van zijn organisatieprobleem. De enige opmerking die

9) In principe laat het kenobject van de economie natuurlijk ruimte voor het opnemen van sociologische en psychologische variabelen doordat het begrip schaarse als uitgangspunt wordt genomen. Dit kan men zo ruim interpreteren dat daaronder ook schaarse of beperkingen m.b.t. voornoemde gedragsvariabelen vallen. In de tekst van Eyzenga worden deze variabelen nauwelijks in de beschrijving en uitwerking meegenomen.

10) H. A. Simon, *Models of man*, New York, 1957, Hfst. 13.

11) Zie voor een uitgebreidere uitwerking: J. W. Hunt, *The restless organization*, New York, 1972.

daarover wordt gemaakt, is dat het mensbeeld afgeleid moet worden uit de transcendentale systemen 12). Ook het gestelde punt dat de samenwerkingspatronen tussen de componenten in de organisatie moeten worden gestructureerd door het management wordt niet nader uitgewerkt (voetnoot 3, blz. 139).

Samenvattend kunnen we stellen dat Keunings benadering een beperkt uitgangspunt heeft dat globaal wordt uitgewerkt. Het aanstippen van ethische en filosofische aspecten van het organisatiegedrag is in systeemtermen beter uitgewerkt 13). De zin dat de systeemconceptie mag worden gekenschetst als een neo-rationalistisch-humanistisch naturalisme (voetnoot 3, blz. 144) had dan ook nadere toelichting verdient. We hebben de indruk dat Keunings bijdrage vanuit de systeemconceptie tot het oplossen van organisatieproblemen dan ook gering moet worden geacht.

Conclusie

Wij onderkennen in navolging van Lundberg 14) als belangrijkste punten bij het oplossen van organisatieproblemen:

1. het expliciteren van heuristische regels (vuistregels) in organisaties;
2. het verrichten van beschrijvend onderzoek;
3. het opzetten van een „data-base-systeem” ten behoeve van de coördinatie van informatie;
4. het doen van veldonderzoeken om inzicht in de causaliteit van organisatieprocessen te verkrijgen;
5. het verkennen van de mogelijkheden en methodieken om organisaties te veranderen bijv. „action research, management of change” 15) enz.

Baseren we ons nu op de deductieve systeemconceptie 2)4)5) dan kan deze conceptie van nut zijn bij het doen van onderzoek over de genoemde 5 punten. Op basis van de begrippen: beslissingsvariabele, toestandsvariabele, input-variabele, output-variabele, sturen, regelen, omgeving, doelstelling, structuur, relatie, objecten en attributen van de objecten enz. zou bijv. een checklist kunnen worden opgesteld die kan worden gebruikt bij praktisch onderzoek. Het moet dan mogelijk zijn om in overleg met de te adviseren cliënt op basis van de gestructureerde theorie vuistregels te expliciteren, beschrijvingen te geven en causaliteiten te vinden. Dit bevordert het inzicht in het reilen en zeilen van de eigen organisatie.

In hoeverre echter de systeemconceptie instrumenten en technieken aandraagt voor het oplossen van problemen is een vraag. Voorlopig hebben we daar onze twijfels over, tenzij het gebruik van de simulatietechniek, het opzetten van een informatiesysteem, het

bedrijven van „action-research” en „management of change” enz. specifiek is voor de systeemconceptie. Dit geldt ook voor het wereldmodel van de Club van Rome, gebaseerd op de systeem-aanpak van Forrester. De waarde hiervan is dat het inzicht in het wereldgebeuren geeft, zonder overigens iets te verklaren en zonder een oplossing te geven voor de gegeneerde problemen.

Daarmee is de systeemconceptie een didactisch hulpmiddel geworden. De pretenties van een alles omvattende theorie relativeren we daarmee. Bovendien moeten we ons afvragen in hoeverre de systeemconceptie als theorie falsificeerbaar is en van welke veronderstellingen men uitgaat. In de volgende paragraaf gaan we daar wat nader op in 16).

Kritische beschouwing van de systeemconceptie

Zoals hiervoor werd opgemerkt, bestaat een systeem uit objecten en relaties tussen deze objecten. Deze relaties worden gedurende een bepaalde tijd constant verondersteld. Tevens heeft het systeem een omgeving waarmee het relaties heeft als het systeem open is. De systeemconceptie benadrukt nu de invloed van de relaties op de output van het systeem. We kunnen nu enkele vragen stellen.

- Wat gaat het betekenen als we de relaties als variabelen opvatten in plaats van als constanten, of specifieker: onder welke omstandigheden gedraagt een verzameling gerelateerde objecten zich als een systeem?
- Welke factoren bepalen de mate van verbondenheid (sterk of zwak) tussen de objecten?
- Onder welke omstandigheden kunnen er stabiele objecten worden onderscheiden?
- Onder welke omstandigheden kunnen verschillende toestanden van een systeem worden onderscheiden?
- Welke factoren doen de omgeving van een systeem „verkleinen” of „vergroten”?

Al deze vragen gaan in de richting van: wat is de consequentie van het bestaan van vage, overlappende, variabele en niet-stabiele objecten, relaties, toestanden en omgevingen voor de systeemconceptie (voetnoot 16, blz. 369 e.v.) Weick merkt hierover op: „..... my concern is that we have not paid enough attention to the possibility that organizations have analogues of variable connection, flexible frameworks and sliding bands”.

Voor biologische en mechanische systemen is de systeemconceptie waarschijnlijk wel een goed theoretisch uitgangspunt, maar of dit ook zo is voor „psychologische” systemen betwijfelt hij getuige de opmerking: „The possi-

bility that multiple states exist simultaneously for a single psychological variable is plausible because actors remember, perceive and anticipate. These three processes can generate different states for a single variable at a single moment in time. That being the case, the stipulation that a system can operate on only one value of a variable at a time, may distort and oversimplify our ideas about interdependent human functioning”.

Een ander aspect is, dat via het benadrukken van de onderlinge relaties de systeemconceptie zich richt op de causaliteit binnen systemen. Meestal veronderstelt men eenzijdige oorzaken-gevolgketens. Eventuele tweezijdige oorzaken- en gevolgketens liggen bij een beschrijving vanuit de systeemconceptie minder voor de hand of zoals Weick het zegt: „..... we have a Gresham's Law of Systems Thinking, arc perception (eenzijdige causaliteit 17)) drives out circuit perception (tweezijdige causaliteit 17))”.

Het benadrukken of zelfs overschatten van de onderlinge relaties kan het volgende inhouden:

- onderzoekers kunnen concluderen dat het geen zin heeft binnen een systeem een oorzaken- en gevolgketen (relatie) te veranderen, daar het effect teniet wordt gedaan door de overige onderlinge relaties;
- onderzoekers kunnen ook relaties veronderstellen die er niet zijn, die er tijdelijk zijn of die er onder bepaalde omstandigheden zijn.

Een „wereld” waarin de objecten los zijn verbonden, stelt volgens Weick volstrekt andere vragen met betrekking tot zijn voortbestaan en veelvormigheid dan waarop de systeemconceptie antwoord geeft. Hij concludeert dan ook: „If systems thinking is treated as a partial rather than complete tool, then our search for alternative ideas that explain „the rest of the variance” should intensify. I feel that an intensified search for alternatives is crucial. It is crucial because the assumption that systems are everywhere may tempt people to make errors”. Deze opmerkingen ondersteunen de mening dat voor het verklaren van de werkelijkheid een pluri-formiteit van concepten gewenst is.

12) Zie voor een uitwerking van mensbeelden bijv. J. J. Dagenais, *Models of man*, Den Haag, 1972.

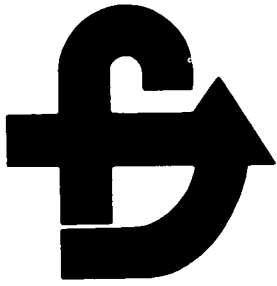
13) Zie bijv. C. W. Churchman, *The design of inquiring systems: basic concepts of systems and organizations*, New York, 1971.

14) C. C. Lundberg, An open letter on organization theory in J. W. Mc Guire, *Contemporary Management issues and viewpoints*, Englewood Cliffs, 1974.

15) Basil & Cook, *The management of change*, Londen, 1974.

16) Zie K. E. Weick, Middle range theories of social systems, *Behavioral Science*, Vol. 19, no. 6, 1974.

17) Toevoeging van de schrijver.

Belastingafwenteling

„Het effect van verdere verhoging van de belastingtarieven zal grotendeels teniet worden gedaan door het z.g. afwentelingsmechanisme". Deze en soortgelijke uitspraken over de gevolgen van belastingverhoging zijn tegenwoordig regelmatig in de politiek-economische commentaren aan te treffen. Hierbij wordt de belastingafwenteling wel voorgesteld als de boeman van de fiscale politiek: een ethisch onaanvaardbare, doch juridisch ongrijpbare vorm van belastingontduiking. In vele gevallen is belastingafwenteling echter een natuurlijk gevolg van het vrije spel van vraag en aanbod en daarom in een markteconomie haast onvermijdelijk. Desondanks is het van groot belang om enig inzicht te hebben in het afwentelingsmechanisme, of liever gezegd, in de economische gevolgen van belastingheffing. Een inleiding in deze problematiek vindt u hieronder.

Wat is belastingafwenteling?

Ik denk dat vele fiscalisten het met me eens zijn als ik stel dat belastingafwenteling optreedt als de belastingdruk niet dáár terecht komt waar de wetgever hem bedoeld had. Illegale acties zoals onjuiste aangifte van het fiscale inkomen worden niet tot de afwenteling gerekend, maar tot de fiscale fraude. Het gaat dus om legale acties die de bedoeling van de wetgever doorkruisen. Een aansprekelijk voorbeeld is de arts die z'n consult dunder maakt naarmate het tarief van de inkomstenbelasting hoger wordt. Minder duidelijk is het geval waarbij de arts zijn consultprijs ongewijzigd laat doch minder hard gaat werken. Als tenslotte

dezelfde arts op LPG-gas overschakelt na een verhoging van de benzine-accijns, wordt het helemaal onduidelijk of we nog wel van afwenteling kunnen spreken. Toch is het in alle drie de gevallen twijfelachtig of de druk van de belasting geheel daar terecht komt, waar de wetgever hem bedoelde. De vraag rijst echter of er wel situaties bestaan waarbij de belastingdruk op de bedoelde plaats terecht komt. Voordat we hier een antwoord op proberen te geven, zullen we eerst wat begrippen nauwkeuriger omschrijven.

Onder belasting verstaan we verplichte overdrachten van individuen aan de overheid. Deze definitie is zo omvattend

mogelijk. Sociale lasten, voor zover verplicht, vallen dus ook onder belastingen. Daarbij gaat 't erom op wie de belasting uiteindelijk drukt. Hierbij sluiten we doelbewust onduidelijke partijen als ondernemingen uit. Een belasting op een onderneming drukt immers op de individuen die betrokken zijn bij de onderneming, zoals de kapitaalverschaffers, arbeiders (in de ruimste zin van het woord) en eventueel de consumenten van het geproduceerde produkt. Hierna bedoelen we dus altijd individuen of groeperingen individuen als we het over het subject van de belastingdruk hebben. Tenslotte moeten we nog afspreken welke maatstaf we voor de druk hanteren. In 't vervolg zullen we hiervoor de achteruitgang van het reële inkomen van een individu gebruiken, daarbij dus rekening houdend met de prijs van zijn consumptiepakket.

Specifieke belastingen

We onderscheiden voor het gemak twee soorten belastingen, te weten specifieke belastingen en niet-specifieke belastingen. Een *specifieke belasting* is gerelateerd aan bepaalde verhandelbare goederen, waarbij we produktiefactoren ook tot goederen rekenen. Het kenmerk van een specifieke belasting is dat het een claim van de overheid op de transactie van een goed legt en wel zodanig dat hetgeen de vrager uiteindelijk voor het goed betaalt (*de bruto-prijs*) verschilt van hetgeen de aanbieder uiteindelijk ontvangt (*de netto-prijs*); dit verschil is de belasting. Let wel, we doen geen enkelé uitspraak over wie daadwerkelijk de belasting afdraagt: zoals we straks zullen zien is dit onder bepaalde veronderstellingen ook irrelevant voor de uiteindelijke drukverdeling.

Een specifieke belasting vormt dus a.h.w. een wig tussen bruto- en netto-prijs. Een voorbeeld is de belasting op de factor arbeid. Deze belasting is gelijk aan het verschil tussen loonkosten (bruto-prijs) en het „schoon-in-'t-handje"-loon (netto-prijs), aangenomen dat niet-verplichte inhoudingen buiten beschouwing blijven. Een ander voorbeeld is de vermogensbelasting: het vormt het ver-

Hierbij zit Weick op één lijn met de ideeën van Churchman (13) over het hanteren van wat deze noemt verscheidene „Weltanschauungen" (18).

Tevens zijn de opmerkingen van Weick van belang voor de methodologie bij het bedrijven van empirisch onderzoek. De verschillen van werken tussen de aprioristen die deductief zijn ingesteld, en de meer inductief empirisch ingestelde onderzoekers komen daarbij weer om de hoek kijken. Met betrekking tot het variabel, vaag en instabiel veronderstellen van objecten, relaties, toestanden en de omgeving is het wellicht mogelijk dat vanuit de oplossingstechnieken methoden worden aangedragen. We denken daarbij aan

het veronderstellen van stochastiek in de relaties en objecten en nog verdergaand aan het veronderstellen van vage verzamelingen. Over beide onderwerpen is in de toekomst veel literatuur te verwachten (19).

M. Geersing

18) Zie C. W. Churchman, *The role of weltanschauung in problem solving and inquiry* in R. Banerji en M. D. Mesarovic, *Theoretical approaches to non-numerical problem solving*, Heidelberg, 1970.

19) Zie G. E. Whitehouse, *Systems analysis and design using network techniques*, Englewood Cliffs, 1973 en A. F. Kaufmann, *Introduction à la théorie des sous ensembles flous*, Masson & Cie, 1973.

schil tussen de kapitaalkosten (bruto-rendement) en de kapitaalopbrengsten (netto-rendement). Ook als het vermogen niet wordt aangeboden kan men de vermogensbelasting zien als de wig tussen bruto- en netto-prijs: de bezitter verhuurt z'n vermogen aan zich zelf tegen een bruto-rendement van nul. Het netto-rendement is dan negatief en gelijk aan de vermogensbelasting. Een soortgelijke constructie kan men ook maken voor de vennootschapsbelasting, mits winst geheel kan worden geïdentificeerd met het bruto-rendement op kapitaal.

Niet-specifieke belastingen

Een *niet-specifieke belasting* is, in tegenstelling tot de specifieke belasting, niet gerelateerd aan bepaalde verhandelbare goederen. Een niet-specifieke belasting is een belasting waarvan de hoogte slechts afhankelijk is van kenmerken, die het individu niet door zijn gedrag kan wijzigen. Een voorbeeld is een belasting per hoofd van de bevolking. Gezien vanuit het individu kan men slechts deze belasting ontlopen, door zich van zijn hoofd te ontdoen; voorwaar een economisch onaantrekkelijke aangelegenheid (dat het hoofd van het ene individu economisch relevant kan zijn voor een ander, doet hier niet terzake. Belangstellenden naar deze materie worden verwezen naar de komende discussie n.a.v. de uitspraak van een kantonrechter in de zaak „valhelm hoofdzaak“!). Een ander kenmerk in deze zin is leeftijd. Kenmerken als burgerlijke stand en kindertal worden al aardig dubieus; ik zou niet graag de echtelieden de kost geven die om economische motieven getrouwd zijn!

De gevolgen

Laten we eerst het effect van een niet-specifieke belasting op één individu (van de vele) beschouwen. We nemen aan dat het individu een bepaald arbeidspotentieel bezit waarvan hij een deel kan aanbieden in de vorm van arbeid, maar waarvan hij ook een deel ongemoeid kan laten. In dit laatste geval zal men kunnen zeggen dat het individu vrije tijd consumeert. Daarnaast kan ons individu kapitaal bezitten wat hem rendement oplevert. Arbeid en kapitaal verschaffen hem inkomen dat het individu op zijn beurt weer kan uitgeven aan (consumptie)goederen. Wordt er nu een niet-specifieke belasting van zeg f. 100 geheven, dan gaat zijn inkomen f. 100 achteruit, zodat zijn uitgaven zich dienovereenkomstig dienen aan te passen. Vanwege het karakter van de belasting zijn er geen goederen die door de belasting specifiek (t.o.v. andere goederen) duurder worden. Doordat we slechts een (atomair) individu beschouwen, zijn de macro-economische gevolgen van zijn verminderde uitgaven te ver-

waarlozen. We concluderen dat de druk van een niet-specifieke belasting in dit bijzondere geval resulteert in een inkomensvermindering van f. 100 voor dat ene individu. De veronderstelling dat slechts één van de vele individuen getroffen wordt door een belasting is voor de werkelijkheid weinig zinvol. Daarom beschouwen we nu het geval dat alle individuen in een staat een belasting van f. 100 moeten betalen, met de bedoeling van de wetgever ieder even zwaar te treffen. Nu echter kunnen de geïnduceerde vraagverschuivingen wel degelijk een rol spelen in de drukverdeling. Bijvoorbeeld, industrietakken die goederen produceren waarvoor de vraag sterk inkomensgevoelig is, zullen de zwaarste klappen krijgen en met de industrie, de daaraan verbonden werknemers en kapitaalverschaffers. Dit kan uiteindelijk in een drukverdeling resulteren (in termen van reëel inkomen) die aanzienlijk afwijkt van de bedoelde drukverdeling.

Deze rubriek wordt verzorgd door het
Fiscaal-Economisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam

We kunnen deze verstoring opheffen als we de overheidsuitgaven in het geheel betrekken en veronderstellen dat de overheid de belastingopbrengsten net zo uitgeeft als dat de individuen dat zouden hebben gedaan (d.w.z. dat de marginale consumptie-quota voor de verschillende goederen van individu en overheid gelijk zijn). In dit uitzonderlijke geval worden de door de individuen geïnduceerde vraagverschuivingen precies gecompenseerd door de overheid. Afgezien van de vraag of een dergelijk overheidsgedrag wel zinvol zou zijn, moeten we ook vraagtekens zetten bij de mogelijkheid van zo'n compensatie. Individuen bezitten nl. arbeidscapaciteiten, die ze wel of niet kunnen aanwenden in de vorm van arbeid dan wel consumeren in de vorm van vrije tijd. Als vrije tijd inkomensgevoelig is, zal de belasting verschuivingen in het arbeidsaanbod genereren die niet door de overheid kunnen worden gecompenseerd. De overheid bezit immers geen arbeidspotentieel en kan dus ook geen arbeid aanbieden; de overheid bezit slechts belastingontvangsten. Al met al moeten we concluderen dat de uiteindelijke drukverdeling van een niet-specifieke belasting slechts in weinig realistische situaties zal overeenstemmen met de bedoelde drukverdeling, zodat een zekere mate van afwenteling van deze belasting haast onvermijdelijk is.

Belastingillusie

Nadat we de niet-specifieke belasting op zijn gevolgen bekeken hebben, richten we onze aandacht op de specifieke belasting, een belasting waarbij de overheid de prijs van bepaalde goederen wil

beïnvloeden. Zoals gezegd vormt de specifieke belasting het verschil tussen bruto- en netto-prijs van een bepaald goed. We gaan ervan uit dat vraag en aanbod worden bepaald door de bruto- resp. netto-prijs. Daarbij nemen we aan dat aanbieders onverschillig zijn of ze f. 100 ontvangen en geen belasting betalen, dan wel f. 150 ontvangen en f. 50 afgedragen aan de fiscus. In beide gevallen is de netto-prijs nl. f. 100. Evenzo voor de vragers. Onder deze veronderstelling (in het vervolg aan te duiden met *afwezigheid van belastingillusie*) maakt het voor vraag en aanbod niet uit door wie de belasting wordt betaald. Zijn de loonkosten bijv. f. 150 (bruto-prijs) en het „schoon-in-'t-handje“-loon f. 100 (netto-prijs) dan volgt dat vraag en aanbod onveranderd blijven als de f. 50 belasting niet meer door de werkgevers (in de vorm van loonbelasting of werkgeversaandeel in de sociale lasten), maar door de werknemers wordt afgedragen. We zullen in het vervolg afwezigheid van belastingillusie veronderstellen.

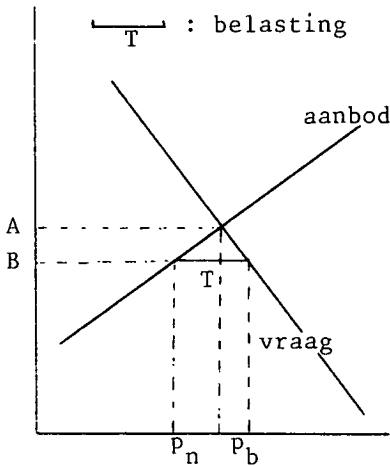
Wat is nu het effect van de invoering van een specifieke belasting op de bruto- en netto-prijzen? We weten dat deze belasting een wig drijft tussen deze prijzen; om de hoogte van de uiteindelijke prijzen te weten te komen moeten we ook de reacties van vragers en aanbieders op bruto- resp. netto-prijzen bekijken.

De individuele reactie

Beschouw daartoe een individu, bijv. een consument van brood. Laten we voor het gemak even aannemen dat een belasting op brood geheel ten laste van de consument komt, d.w.z. dat de netto-prijs na invoering van de belasting ongewijzigd blijft en de bruto-prijs (consumentenprijs) wordt verhoogd met het bedrag van de broodbelasting. Deze prijsverhoging van brood heeft voor de consument twee gevolgen. Ten eerste wordt zijn consumptiepakket duurder en zijn reëel inkomen daardoor minder, ten tweede wordt de prijs van brood hoger t.o.v. de alternatieven (bijv. aardappelen). De reactie van de consument bestaat dienovereenkomstig uit twee delen: ten eerste de reactie op de inkomensvermindering (het z.g. *inkomenseffect*), welke reactie geheel analoog is aan de reactie op een niet-specifieke belasting, en ten tweede uit een mogelijke substitutie van brood door aardappelen (het *substitutie-effect*), onder invloed van de relatieve prijsverandering.

Veronderstel nu eens dat het substitutie-effect nihil is, d.w.z. dat er geen enkel alternatief (substituut) voor brood is. Dan is het gevolg van een specifieke belasting op brood gelijk aan een niet-specifieke belasting, met dit verschil dat de belasting afhankelijk is van de mate waarin vóór de belasting brood werd geconsumeerd. Het ligt nu voor de hand de *bedoelde* druk van een specifieke be-

Figuur 1

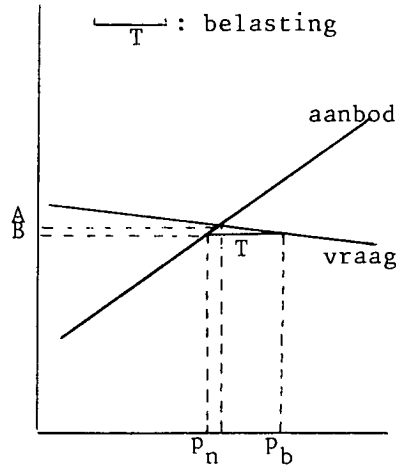
lasting te definiëren als de druk die iemand ervaart, indien het substitutie-effect nihil is, en overige prijzen constant blijven 1). Dit wil zeggen dat we de bedoelde druk relateren aan het inkomenseffect dat, zoals we zagen, vergelijkbaar is met het effect van een niet-specifieke belasting. In het geval van een niet-specifieke belasting bleek echter dat dat in het algemeen de overige prijzen (incl. loon en rendement) wel veranderen (t.g.v. macro-economische effecten), zodat zelfs bij afwezigheid van substitutie-effecten de werkelijke druk vaak niet gelijk is aan de bedoelde druk. Bij een specifieke belasting treden echter ook nog substitutie-effecten op (waarbij dus individuen de belasting ontgaan door onbelaste alternatieven aan te wenden), zodat de kans op overeenstemming van bedoelde en werkelijke druk wel heel klein wordt.

Eenzelfde redenering kunnen we opzetten voor het aanbod van produktiefactoren (arbeid en kapitaal). Het arbeidsaanbod van een individu bijv. is het resultaat van het afwegen van vrije tijd tegen consumptie, gegeven de aanwezigheid van een arbeidspotentieel. Ook hier treden inkomens- en substitutie-effecten op bij een verandering van het netto-loon, met dien verstande dat het inkomenseffect mede bepaald wordt door de waardeverandering van het arbeidspotentieel, dit in tegenstelling tot gewone consumptiegoederen. Kapitaal-aanbod is een gevolg van besparingen, d.w.z. van preferenties voor consumptie later; het rendement is nu bepalend voor de netto-prijs. Ook hier kan men de tweedeling van inkomens- en substitutie-effecten hanteren. We gaan hier niet verder op in 2).

De marktreactie

Bovenstaande analyse betreft de individuele reactie op een prijswijziging t.g.v. een belastingverandering. Alle individuele reacties van vragers en aanbieders van een bepaald goed monden samen uit

Figuur 2

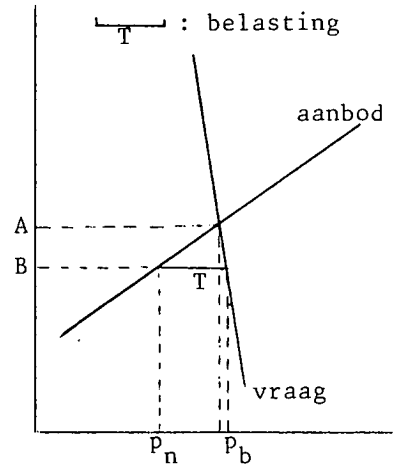
in de vraag- en aanbodfuncties; hieruit blijkt de totale hoeveelheid vragen aanbod bij een gegeven prijs. Zoals we reeds stelden, vormt de specifieke belasting slechts een wig tussen bruto- en netto-prijs; de uiteindelijke hoogte van beide prijzen is het resultaat van vraag en aanbod. In figuur 1 hebben we zo'n vraag- en aanbodfunctie weergegeven; horizontaal staan de bruto- en netto-prijs, verticaal de daarbij behorende hoeveelheid vraag en aanbod. Merk op dat we, door het hanteren van één bruto-prijs, hebben verondersteld dat voor alle vragers dezelfde bruto-prijs geldt; evenzo voor de aanbieders wat betreft de netto-prijs. De markt is nu in evenwicht als bruto- en netto-prijs zodanig zijn, dat vraag gelijk is aan aanbod en het verschil van bruto- en netto-prijs gelijk aan de belasting. Zonder belasting (d.w.z. als de bruto-prijs gelijk is aan de netto-prijs) ligt het evenwicht op het snijpunt van de vraag- en aanbodfunctie, d.w.z. in figuur 1 bij hoeveelheid A. Bij een gegeven belasting (in figuur 1 aangegeven door de lengte T) ligt het evenwicht daar waar vraag en aanbod gelijk zijn en het verschil van bruto- en netto-prijzen gelijk is aan de belasting (zie figuur 1 bij hoeveelheid B). Bruto- en netto-prijs volgen nu uit het verloop van de vraag- en aanbodfuncties (in figuur 1 is de bruto-prijs p_b en de netto-prijs p_n).

Extreme situaties

Terwijl we in figuur 1 een situatie hebben waarbij vragers en aanbieders ongeveer even sterk zijn (vraag en aanbod reageren, zij het met verschillend teken, ongeveer gelijk op prijsveranderingen), geven we in figuur 2 en 3 twee extreme situaties.

In het eerste geval (figuur 2) is de vraag zeer prijsinelastisch (de vraag reageert amper op bruto-prijsverschillen); het gevolg is dat het aanbod in staat is om het merendeel van de belasting op de vraag af te schuiven (vergelijk bruto- en netto-prijs met de prijs in de belastingloze

Figuur 3

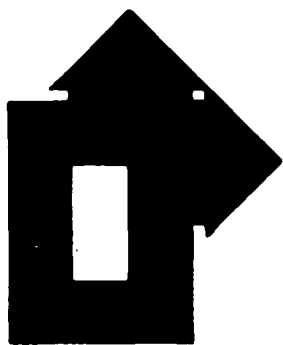
situatie). In het tweede geval (figuur 3) is de vraag juist zeer prijselastisch (bijv. door goede substitutie-mogelijkheden) zodat het grootste deel van de belastingdruk terecht komt op de schouders van de aanbieders. Extremen aan de aanbodkant leiden tot soortgelijke resultaten. We zien dus dat de verdeling van de belastingdruk van een specifieke belasting afhankelijk is van de prijsgevoeligheid van beide partijen. Als vuistregel geldt dat de partij die het gevoeligst op de prijs reageert het minst gevoelig door de fiscus wordt getroffen. Iets netter geformuleerd: de verdeling van de belastingdruk over vragers en aanbieders is omgekeerd evenredig met de (in absolute zin genomen) prijselasticiteiten van vraag en aanbod 3). Omdat we geen enkele veronderstelling hebben gemaakt over wie belasting daadwerkelijk afdraagt, is de uiteindelijke lastenverdeling hiervan geheel onafhankelijk. Dit is het gevolg van de veronderstelde afwezigheid van belastingillusie.

Als voorbeeld nemen we de arbeidsmarkt: bij een constant arbeidsaanbod (prijselasticiteit nul) zal het gehele pakket van belastingen, sociale lasten enz. drukken op de werknemers, ongeacht of deze lasten uit de beurs van de werk-

1) Hierbij dient te worden opgemerkt, dat we ervan uitgaan dat de belasting niet bedoeld is om een bepaalde herallocatie van goederen te bewerkstelligen. In dat geval nl. vormen de substitutie-effecten wel degelijk een onderdeel van de intenties van de wetgever.

2) De geïnteresseerde lezer wordt voor een modelmatige beschrijving van de reactie van individuen op belastingveranderingen verwezen naar Keller, *Savings, leisure, consumption and taxes: the household expenditure system*, rapport van de Werkgroep Afwenteling, 1974.

3) Voor de theoretici vermeld ik dat deze stelregel gebaseerd is op een eerste orde benadering, alsmede op de veronderstelling dat vragers en aanbieders de prijs als een gegeven accepteren. Het geval van monopolies is niet wezenlijk verschillend; i.p.v. naar de aanbodfuncties te kijken beschouwen we nu de kostenfuncties als maatstaf voor prijsgevoeligheid. Zie R. A. Musgrave, *The theory of public finance*, McGraw Hill, 1959, hfst. 13.

Macht en tegenmacht

A. F. VAN ZWEEDEN

Het kapitalistische systeem komt waarschijnlijk eerder versterkt dan verzwakt uit een economische crisis te voorschijn. Deze bewering, die ik zonder nadere bewijsvoering lanceerde in mijn korte beschouwing over *Bezit en macht* 1) kan wel wat beter worden gestaafd.

De grote depressie van de jaren dertig leidde niet tot een instorting van het kapitalisme. Weliswaar slaagde de centrale overheid erin haar invloed op het economische leven te vergroten, maar in en vooral na de oorlog ontwikkelde zich eerder een soort symbiose tussen de regeringen en de grote industriële ondernemingen, dan dat deze laatste werden onderworpen aan een centrale planning. De centrale overheid ontwikkelde zich tot een soort super-management dat niet langer volstond met het streven naar een sluitende begroting, maar dat actief deelnam aan het economische gebeuren zelf door grote opdrachten aan het bedrijfsleven en door het opzetten van weten-

schappelijk onderzoek, vooral ten bate van de defensie, de ruimtevaart en de kernenergie.

De twee ernstigste verstoringen na de oorlog, die van 1951 en 1958, werden gevolgd door een versterkte economische groei. In de hele industriële wereld heeft het grote bedrijfsleven zich sterk kunnen maken door concentraties en fusies. Met deze schaalvergroting is de instabiliteit van het systeem toegenomen. Tot nu toe openbaarde deze zich in telkens terugkerende kleine recessies die gemakkelijk konden worden overwonnen doordat de schokken soepel werden opgevangen door de ingebouwde sociale stabilisatoren en door het snel bijsturen van het overheidsbeleid. In de westerse wereld heeft dit overheidsbeleid een klimaat doen ontstaan waarin vooral de grote industriële en financiële ondernemingen heel best konden gedijen.

Galbraith maakt voor de Amerikaanse economie een onderscheid tussen het planningsysteem van de mammoet-

ondernemingen en het marktsysteem. De managers van de grote ondernemingen zijn erin geslaagd de wisselvalligheden van de markt goeddeels uit te schakelen door planning van hun productie, financieringsbehoeften, afzet en personeelsbezetting en door hun prijs-politiek. De ondernemers in het marktsysteem — waartoe gerekend kunnen worden landbouw, midden- en kleinbedrijf, textiel- en confectie-industrie, kleine zelfstandigen en kunstenaars — bleven onderworpen aan de wetten van de markt. Hun positie werd steeds verder verzwakt door de ongelijke machts- en inkomensverdeling. De indeling van Galbraith kan — met enige correctie voor de nauwe verwevenheid tussen het militair-industriële complex en de overheid in Amerika — heel goed worden toegepast op onze eigen economie.

De neoklassieke theorie, waarmee nog steeds de economische processen in het kapitalistische systeem worden verklaard, is volgens Galbraith geen sleutel op de sociaal-economische werkelijkheid. Daarom meent hij ook dat de overheid bewust van de neoklassieke patronen moet afwijken door in te grijpen en speciaal de ondernemers in het marktsysteem te steunen.

De groeiende oppositie in de openbare mening tegen de ideologie van het planningsysteem wordt ook hier in Nederland, met name door het VNO en door de leiders van de grote industriële ondernemingen en banken, uitgelegd als een „anti-bedrijfslevenmentaliteit” die het ondernemersklimaat zou bederven.

Welnu, in deze tijd van grote werkloosheid, krijgen de grote ondernemers weer de kans hun stelling waar te maken dat ons aller welvaart en welzijn afhangt van hun groei-doctrine. De massale slachting die de crisis aanricht onder de zwakke broeders, speciaal in het marktsysteem, betekent een versterking van de grote industriële ondernemingen die zich bovendien breed kunnen maken in het overleg met hun enige grote tegenpartij, de vakbeweging.

1) Zie *ESB*-nummer, blz. 629.

gevers dan wel van de werknemers worden betaald. Omgekeerd is het zo, dat in dit geval een premievermindering voor de werkgevers, geheel ten goede komt aan de werknemers.

Slot

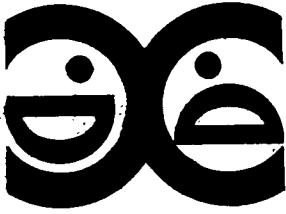
De hierboven genoemde vuistregel geldt voor één markt. De theorie kan worden uitgebreid tot een stelsel van op elkaar reagerende markten, zonder dat het principe ervan wordt aangetast 4). Met behulp van zo'n model, waarbij we al gauw de wiskunde te hulp moeten roepen om hanteerbare grootheden te houden, kan in principe de verdeling van de belastingdruk over bijv. inkomensgroepen worden onderzocht. De genoemde vuistregel is zodoende de basis geworden van de theorie van de belastingafwenteling. Daarbij is één element nog niet genoemd, nl. de invloed van de uitgaven van de overheid. Mijns inziens is een studie naar de verdeling van de belastingdruk, zonder zich te bekommeren over

de verdeling van de baten van de overheidsuitgaven, een onvolledige studie. Bij iedere verhoging van de belastingen moet men voor een compleet beeld ook de verdeling van de baten van de additionele overheidsuitgaven beschouwen. Deze problematiek is minstens even complex als die van de belastingafwenteling sec, zo niet complexer 5).

W. J. Keller

4) Zie bijv. Keller, *Tax incidence and general equilibrium I, the basic model*, rapport van de Werkgroep Afwenteling, 1975.

5) Voor een overzicht van de theorie van de belastingafwenteling wordt verwezen naar G. F. Break (1974), *The incidence and economic effects of taxation*, in: *The Economics of Public Finance*, the Brookings Institution, Washington, 1974. Voor een overzicht van de theorie van de batenverdeling van overheids-gelden verwijzen we naar A. Peacock (1974), *The treatment of government expenditure in studies of income redistribution*, in: W. L. Smith en J. M. Culbertson (ed.), *Public finance and stabilization policy*, North-Holland Publ. Co.

Inflatie als sociologisch probleem

DRS. W. A. ARTS

Ondanks werkloosheid en recessie blijft de inflatie als belangrijk en netelig economisch probleem in de landspolitiek meespelen. Zeker nu de prijsontwikkelingen in het begin van dit jaar, gezien de ramingen, een zorgwekkend karakter dragen. Niet ieders verwachtingen waren echter zo optimistisch en zo hooggespannen. Voor het bereiken van het betrekkelijk lage Nederlandse inflatiepercentage in 1974 was per slot van rekening een Machtigingswet nodig, welke een dwingende invloed had op lonen en prijzen. Gedwongen loon- en prijsbeheersing doen sociale claims ontstaan; claims die een inhaal- en afwentelingsproces ten gevolge hebben als de dwang wegvalt.

De overheid zelf is hier begin dit jaar al het slachtoffer van geworden, toen staatssecretaris Van Rooijen door de vrije-beroepsgroepen, met de artsen aan het hoofd, gedwongen werd een nota van wijziging bij de Kamer in te dienen op het wetsontwerp „Verdeling over opvolgende jaren van bedrijfslasten die verband houden met toekomstige wijzigingen in lonen of prijzen”. Van Rooijen herstelde hiermee de mogelijkheid om toekomstige pensioenlasten, waarin de verwachte inflatie is verdisconteerd, nu al van de fiscale winst af te trekken. Al eerder dit jaar had dezelfde staatssecretaris, nu samen met minister Duisenberg, aan Prof. Hofstra een

opdracht verstrekt voor een studie van de vraagstukken die samenhangen met de invloed van de inflatie op de belastingheffing. De druk van de in het bedrijfsleven rijpende ideeën over „inflation-accounting” zal aan het verstreken van die opdracht niet vreemd geweest zijn. Dit soort gebeurtenissen maakt het de moeite waard de aandacht weer eens opnieuw te vestigen op de sterke sociale elementen die ten grond-

Deze rubriek wordt verzorgd door het
Sociologisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam

slag liggen aan de inflatie en op de sociale gevolgen ervan.

Pressiegroepentheorie

Wijlen Goudriaan heeft enkele jaren geleden in *ESB* een serie artikelen geschreven over de sociologie van de chronische inflatie, waarin hij de inflatie in een historisch perspectief beschouwde en daaraan een uiteenzetting verbond over het morele verval en andere negatieve gevolgen van structurele inflatie 1). Jammer genoeg hebben Goudriaans uiteenzettingen in de betref-

fende artikelen meer weg van moraaltheologie dan van sociologie en dragen dan ook weinig bij tot de sociologische analyse van de inflatie. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen verband zou bestaan tussen inflatie en het moreel van een samenleving. Zo heeft Huppés een artikel aangekondigd, waarin hij resultaten van door hem verricht onderzoek zal weergeven, welke een hoge correlatie laten zien tussen anomie (normonzekerheid) en inflatie 2). Beter dan Goudriaan is het Zijlstra gelukt om, in een rede voor de jaarvergadering van de Bank van Internationale Betalingen, de kern van het huidige inflatieprobleem aan te geven 3). De kern ligt in de constatering dat de macht van bepaalde groepen die de lonen en prijzen omhoog drijven groter is geworden dan de macht van de regeringen en de centrale banken om deze groeperingen tegen te houden. Zo zijn we terechtgekomen bij de pressiegroepentheorie van de inflatie 4).

Henri Aujac is een van de eerste geweest die de pressiegroepentheorie, ofschoon ook wel in eerdere studies impliciet aanwezig, heeft uitgewerkt en gesystematiseerd 5). In tegenstelling tot de traditionele opvatting dat het sociale aspect van de inflatie moest worden beschouwd als een gevolg van het monetaire aspect (d.w.z. de buitensporige uitgifte van geldmiddelen), meende Aujac dat omgekeerd de inflatie als een maatschappelijk verschijnsel moest worden gezien dat economische en monetaire gevolgen heeft. M.a.w., inflatie, onder bepaalde randvoorwaarden prijsstijgingen en geldontvoering verwekkend, is een gevolg van de gedragingen van maatschappelijke groeperingen. Maatschappelijke groeperin-

Ook na deze crisis zal de invloed van de overheid op het bedrijfsleven worden vergroot. De gedachten over sectorstructuurbeleid, een zekere regulering van de investeringen en indicatieve planning worden niet meer als regelrechte aanslagen op de ondernemersvrijheid beschouwd. Voorwaarde is natuurlijk nog steeds dat de particuliere ondernemersvorm behouden blijft en dat de kritiek op de bekende uitwassen van een uitsluitend op groei afgestemd ondernemersbeleid verstomt.

Toch zou het produktiestelsel beter kunnen gaan functioneren als die kritiek blijft doorklinken. Tegenover de macht van het industriële kapitaal en management (de technostructuur) zullen tegen-

machten moeten worden gemobiliseerd. Ook de crisis die we nu meemaken leert dat de belangen van de technostructuur bepaald niet samenvallen met die van de gemeenschap. Zo zal de overheid haar plannen voor een inkomensbeleid, dat zich niet beperkt tot het wegnemen van te grote inkomensverschillen tussen groepen werknemers, maar ook inkomen wil overhevelen naar zelfstandigen, landbouwers, achterblijvende sectoren en regio's, met kracht moeten doorzetten. Een gegarandeerd minimuminkomen is een van de middelen om de aan het marktsysteem blootgestelde marginale groepen in deze samenleving te beschermen.

A. F. van Zweeden

1) J. Goudriaan, *Sociologie van de chronische inflatie*, *ESB*, jrg. 1972, blz. 189 e.v., blz. 208 e.v. en blz. 232 e.v.

2) T. Huppés, *Interdisciplinair*, *ESB*, 16 april 1975, blz. 367 en 368.

3) De rede van het jaar 1973.

4) Zie bijv.: Aubrey Jones, *The new inflation*, Penguin Books, 1973.

5) H. Aujac, *Une hypothèse de travail: L'inflation, conséquence monétaire du comportement des groupes sociaux*, *Économie Appliquée*, 1950, blz. 280-300.

gen die niet noodzakelijkerwijs hoeven overeen te komen met de traditionele sociale klassen, maar die wel door de geschiedenis gevormd en door sociologische analyse te traceren moeten zijn.

Inflatie ontstaat in deze visie wanneer monetaire betrekkingen instabiel zijn geworden door de acties en reacties van maatschappelijke groeperingen, onverschillig of die gedragingen nu voortspruiten uit motieven van politieke, economische of andere aard. Deze groeperingen trachten de manier te wijzigen waarop gedragingen, vastgelegd door monetaire betrekkingen, met elkaar overeenstemmen of in ieder geval verenigbaar zijn. Zolang de collectiviteit als geheel zich, uit vrije wil of met geweld, conformeert aan die bestaande betrekkingen vinden er geen veranderingen plaats die een inflatoir karakter dragen. Als daarentegen enkele maatschappelijke groeperingen weigeren de dwang van de bestaande monetaire betrekkingen te aanvaarden, dan provoceert dit afwijkende gedrag, dat in de plaats komt van het eerdere conformistische gedrag, tot een instabiele verandering in de oriëntaties en de grootte van de goederen- en geldstromen en riskeert het het ontketenen van een inflatie.

De doeltreffendheid van de acties van de rebellerende groeperingen ten opzichte van de bestaande monetaire betrekkingen hangt in feite af van de effectiviteit van hun vermogen tot machtsuitoefening ten opzichte van de collectiviteit als geheel, of die macht nu van economische, juridische of politieke aard is. Elke groepering beschikt wel over meer of minder doeltreffende middelen om de door haar ondervonden dwang te verminderen. De inflatie eindigt pas wanneer er een nieuwe wijze van overeenstemming of verenigbaarheid van gedragingen ontstaat als gevolg van de pogingen om de oude wijze van verenigbaarheid te wijzigen. Dit kan gebeuren óf doordat de verschillende groeperingen deze nieuwe wijze aanvaarden óf doordat ze er zich niet meer aan kunnen onttrekken.

Inflatie als machtsprobleem

Zowel in de verhandeling van Aujac als in de al eerder gememoreerde diagnose van Zijlstra ligt de nadruk op het kenmerken van de inflatie als een machtsprobleem. Formeel ligt de macht in een parlementaire democratie bij het gekozen parlement, maar de werkelijke macht kan intussen door sterke belangengroepen worden uitgeoefend. Inflatie is dan het resultaat van een differentiële strijd tussen die belangengroepen om de welvaartsverdeling. Niet dat deze groepen nu direct inflatie nastreven, eerder is het de som van hun gedragingen die als een onbedoeld gevolg de inflatie bewerkstelligt. Würgler, ten dele op Aujac voortbouwend, meent dat

de welvaartsverdeling met betrekking hiertoe ruim moet worden opgevat 6). Primair gaat het natuurlijk om de inkomens- en de vermogensverdeling. Maar de structuur van de produktie en die van de geldschepping zijn niet minder belangrijk. Een bijzonder probleem vormt dan nog de verhouding tussen individuele en collectieve voorzieningen. Nog ruimer opgevat gaat het zelfs om de ruimtelijke verdeling van de welvaart, zowel interregionaal als internationaal.

Würgler meent dat de inflatie het resultaat is van een gecompliceerd samengaan van „demand-pull”, „cost-push”- en „geldexpansie”-elementen, welke inflatie-impulsen resulteren uit een niet minder veelvormige strijd van pressiegroepen en individuen om de welvaartsverdeling. Pogingen om zich tegen de inflatie te beschermen doen de verdelingsstrijd voortduren en daarmee de inflatie.

Het proces dat bestaat uit het afwentelen van en zich indekken tegen de inflatie komt al naar voren uit de in de inleiding genoemde voorbeelden op het terrein van de belastingpolitiek. Een aanvullend en tamelijk willekeurig voorbeeld op hetzelfde terrein is nog te vinden in de afsluitende verzuchting in het jaarverslag 1974 van Vigilander Holding, dat het te wensen zou zijn dat het fiscale regime zodanig gewijzigd zou worden, dat in de winstbepaling de inflatie mede betrokken kon worden. Indicaties op andere terreinen zijn er legio: te beginnen bij de prijsindexering van de lonen, het verband tussen het peil van het interest op lang risicomijdend kapitaal en het inflatietempo, de voorstellen tot financiering van de woningbouw met geïndexeerde leningen enz. Erg gewaagd lijkt het ook niet om te poneren dat er een zekere kans op escalatie in dit indekings- en afwentelingsproces zit ingebouwd. Is de inflatie het gevolg van een niet onmiddellijk oplosbaar conflict om de welvaartsverdeling, het afwentelen van en zich indekken tegen de inflatie schept ook een houding van zich afzetten tegen anderen en leidt dan ook haast onvermijdelijk tot sociale conflicten.

Bezwaren

De pressiegroepentheorie geeft, door haar globale karakter, nogal wat aanleiding tot het uiten van bezwaren. Bezwaren die dan ook daadwerkelijk, vooral van de zijde der monetairisten, naar voren zijn gebracht 7). Ze zijn meestal terug te voeren tot het probleem van de empirische beproefing en beproefbaarheid van de theorie.

De kern van het probleem ligt in de vraag naar de uiteindelijke oorzaak van de strijd om de welvaartsverdeling. Een definitieve conclusie betreffende de juistheid van een van deze twee stellingen

is nog niet gegeven. Eigenlijk zijn de verdedigers van de pressiegroepentheorie dan ook verplicht aan te tonen dat de strijd om de verdeling van de welvaart een toename van de geldhoeveelheid met zich meebrengt. Een toename welke noodzakelijk is om inflatie monetair in stand te houden. Zuiver technisch gezien wordt de geldhoeveelheid, in ieder geval in Nederland, beheerst door de monetaire autoriteiten. De vraag is dan hoe de deelnemers aan de verdelingsstrijd in dit beslissingsproces van de monetaire autoriteiten kunnen ingrijpen, met andere woorden: hoe kunnen zij macht uitoefenen over de monetaire autoriteiten? De tegenwerping dat het gebruikmaken van de bankbiljettenpers ook een uitdrukking van macht is, is een wat mager antwoord op de gestelde vraag.

Een probleem dat zich voordoet bij de vraag naar de beproefbaarheid van de pressiegroepentheorie is de moeilijke meetbaarheid van macht en invloed. Dit alleen al doordat diegenen, die gedwongen of beïnvloed worden, anticiperen op de reacties van diegenen die macht of invloed uitoefenen. Daarnaast doet er zich in dit geval nog een specifiek meetprobleem voor doordat er een relatie bestaat tussen de plaats die groepen in de welvaartsverdeling innemen en hun plaats in de verdeling van de machtsposities. Machtsposities zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van inkomens- en vermogensposities.

Als we de pressiegroepentheorie vergelijken met de monetaire theorie uitgewerkt door het „International Monetary Consortium”, dan blijkt de eerste theorie in velerlei opzicht de mindere. Het zou echter fout zijn om hem daarom af te wijzen. De theorie is namelijk nog niet ver genoeg ontwikkeld om de concurrentie aan te kunnen tegen de verder gerijpte en vaker bekrachtigde monetaire theorie en is daarom in vergelijking *voorlopig* de mindere. Als de vooruitgang in de wetenschap afhankelijk is van een theoretisch pluralisme, dan is het zaak de voortijdige eliminatie van ideeën te verhinderen, wil men ze maximaal benutten.

Uitwerking

Het valt moeilijk te ontkennen dat de pressiegroepentheorie, als deze de concurrentie met de monetaire theorie wil aangaan, een nadere uitwerking behoeft.

6) Hans Würgler, *Inflation als Machtsproblem*, in: Hans K. Schneider en Christian Waltrin (Hrsg.), *Macht und ökonomischer Gesetz*, Berlijn, 1973, blz. 697-721.

7) Zie hiervoor en voor het volgende de discussie over Würglers voordracht op de „Tagung des Vereins für Socialpolitik/Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften” in 1972. O.c., blz. 721-753.

Een uitwerking welke een aangrijpingspunt zou kunnen vinden in de eerder aangehaalde opvatting van Würgler dat de inflatie het resultaat zou zijn van een gecompliceerd samengaan van „demand-pull”-, „cost-push”- en „geldexpansie”-elementen. Met behulp van een tweetal hoofdklassen van verschijnselen zou dit complexe geheel kunnen worden geanalyseerd, nl. 1. structurele verschijnselen die verband houden met een bepaalde maatschappelijke situatie, en 2. handelingen verricht door de verschillende economische partners met als opzet het beïnvloeden, veranderen of gebruikmaken van bepaalde economische mechanismen 8).

De „demand-pull”-impuls in de inflatie zou dan kunnen worden opgevat als behorend tot de hoofdklasse van structurele verschijnselen, daar er bij de bestrijding van deze inflatievorm in de westerse geïndustrialiseerde landen nauwelijks of in het geheel geen vooruitgang is geboekt. De vigerende mening in deze landen is, ondanks uitzonderingen, nog steeds dat hun voortbestaan afhankelijk is van economische groei. Om meer te produceren meent men ook meer te moeten consumeren. Hieruit resulteert een vraag die steeds vooruitloopt op de produktie, wat weer tot monetaire onevenwichtigheden leidt.

In deze overtuiging wordt de „cost-push”-impuls dan beschouwd als een afgeleide van de „demand-pull”-inflatie. Deze impuls is het resultaat van het pogen zich in te dekken tegen de structurele inflatie. Werknemers trachten zich te beschermen tegen de prijsverhogingen door indexering van de lonen; werkgevers daarentegen trachten de salarisverhogingen te koppelen aan de groei van de arbeidsproductiviteit met als doel het consolideren of vergroten van de produktie zonder dat de afzet vanwege prijsverhogingen afneemt; de overheid op haar beurt tracht overconsumptie te vermijden en houdt zich bezig met het toezicht op het krediet- en bankwezen en het controleren van de verschillende verlangens en eisen van werkgevers en werknemers door middel van een inkomenspolitiek en het bijdragen tot het afsluiten van sociale akkoorden e.d. Dit alles behoort tot een eerste gedragstype dat zich richt tegen de structurele inflatie. Het streven naar bescherming en zekerheid leidt in feite tot de fameuze loon-prijsspiraal. Een tweede gedragstype zijn we al eerder tegengekomen; de structurele inflatie beïnvloedt de inkomensverdeling en uit de strijd om een rechtvaardige inkomensverdeling volgt op zich zelf weer inflatie.

Samenvattend kan men zeggen dat het debat over de inflatie niet ophoudt bij de discussie over een bepaald percentage loonstijging en zelfs niet bij de keuze van monetaire en budgettaire instrumenten. Het probleem is er een van de produktiewijze, verdedigd door sommigen, aangevallen door anderen. Men

kan stellen dat de gedragingen van de partijen meestal gericht zijn op een verbetering van de eigen positie. Tevens kan men stellen dat structurele en conjuncturele factoren inwerken op de gedragingen en de stellingnamen van deze partijen, maar op hun beurt trachten deze partijen weer de condities te wijzigen die op hen inwerken.

Deze hypothese is echter te algemeen en de invloed van ieder element op elk ander te weinig gespecificeerd om direct voor analyse bruikbaar te zijn. Men moet dan ook tot verdere specificatie overgaan, wil men via het vaststellen van de dominante handelwijzen van de betrokken partijen uitkomen bij mogelijke interactiepatronen. Een belangrijke conditionerende factor is gelegen in de structuur van de markt; een andere in de conjuncturele situatie van de nationale economie, die van de bedrijfstak en van het bedrijf. Binnen de verschillende conjunctuurvormen in de nationale economie kan dan een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds een concurrerende en oligopolische sector en anderzijds de micro-conjuncturele toestand van de bedrijfstak of van het bedrijf. Een dergelijk onderscheid lijkt misschien wat moeilijk te hanteren, maar biedt toch voldoende aanknopingspunten voor een eerste voorlopige analyse. Al komt die analyse niet veel verder dan tot een aantal grove gedragsalternatieven.

Uit een vluchtig onderzoek met behulp van dit analyseschema meent Sabine Erbès-Seguïn te kunnen opmaken dat het anti-inflatie-argument door elk der partijen op het sociaal-economische terrein, afhankelijk van de conjuncturele situatie, telkens op een andere wijze wordt gehanteerd. In periode van expansie wordt het argument vooral gebruikt door de overheid en door de werkgevers die op een concurrerende markt opereren en hun winstmarge willen beschermen tegen de eisen van de vakbonden. In een zich herstellende economie zijn werkgevers en overheid het eens over de anti-inflatiethema's: een politiek ter bevordering van de produktiviteit enerzijds en monetaire en fiscale maatregelen van de kant van de overheid anderzijds. Tijdens een stagnerende economie is het voor de werkgevers nutteloos te spreken over het inflatiegevaar. De vraag naar goederen is zwak, de voorraden zijn groot. De overheid tracht herstel te stimuleren door een politiek van produktiviteitsbevordering. De vakbonden daarentegen gebruiken de aan de inflatie ontleende argumenten om zich te beschermen tegen consequenties voor het reële loon en de werkgelegenheid.

Resumerend komt Sabine Erbès-Seguïn dan tot het volgende begrensde werkmodel.

1. In perioden van stagflatie is er zonder twijfel sprake van een overheersende rol van de overheid. De overheid neemt

initiatieven in de richting van economisch herstel, moet waken voor het gevaar dat de werkloosheid een te ernstig karakter gaat aannemen en moet bovendien anticiperende maatregelen nemen voor perioden van herstel en expansie. De te nemen maatregelen zijn eerder overredend dan dwingend van karakter.

2. In perioden van economisch herstel tracht de overheid de gevolgen van de structurele inflatie te bestrijden met behulp van fiscale en monetaire middelen, bovendien is er sprake van een strenger toezicht op de ontwikkelingen van lonen en prijzen. De werkgevers trachten de loonsverhogingen te beperken tot de produktiviteitsstijging. De onderhandelingen tussen werkgevers en vakbonden richten zich met name op het gebied van de secundaire arbeidsvoorwaarden.

3. In expansieve perioden grijpt de overheid veelal op autoritaire wijze in op lonen en prijzen. De sociale strijd is in deze perioden ook het meest levendig. Afhankelijk van de aard van de markten echter variëren de coalities.

Slot

Deze bijdrage besluitend waar ze ook begonnen is, kan toch wel voorzichtig worden geprofeteerd dat de inflatie de volgende jaren als een steeds neteliger probleem in de landspolitiek zal gaan meespelen. Te meer daar minister Duisenberg het grote financieringsstekort op de lopende begroting voor een flink deel inflatoir wil financieren. Te meer ook omdat de door een kamermeerderheid voorgestane verlaging van de vennootschapsbelasting evenmin een bijdrage in de goede richting is. Alleen het kas- en begrotingstekort zal er nog verder door oplopen.

In het licht van onderbesteding en onderbezetting van het produktie-apparaat lijkt Duisenbergs handelswijze voor het lopende jaar niet onverantwoord. Voor de komende jaren ligt de situatie echter anders. Bijstelling van de ambitieuze meerjarenplannen van dit kabinet is noodzakelijk. De gewekte verwachtingen kunnen onmogelijk worden ingelost. Oningeloste verwachtingen hebben echter zwaarwegende sociale consequenties, dat moet uit het voorafgaande duidelijk zijn (om over de monetaire gevolgen maar niet te spreken). De eerste tekenen van een ontbrandende sociale strijd zijn dan ook al op het Binnenhof te zien geweest. Het zal er wel niet bij blijven.

Wil Arts

8) Deze uitwerking is ontleent aan: Sabine Erbès-Seguïn, *Les acteurs sociaux dans l'inflation, Sociologie du travail*, 1971, blz. 371-385.

Ricardo en de Entropie

PROF. DR. A. HEERTJE

Er is in dit blad een discussie ontstaan tussen Prof. Dr. P. Hennipman en Drs. K. Zijlstra over de interpretatie van enkele aspecten van de grondrentetheorie van Ricardo 1). Daarbij schijnt de heer Zijlstra te menen dat Hennipmans visie steunt op een enkele geïsoleerde passage uit het werk van Ricardo, die „wordt uitgewist zodra men ook van de rest kennis neemt” 2). Impliciet erkent Zijlstra de juistheid van Hennipmans verwijt dat de uitdrukking „the original and indestructible powers of the soil” geen omschrijving van de natuurlijke hulpbronnen behelst, doch een definitie van de eigenschappen van de grond waarvoor de zuivere grondrente wordt betaald.

Kennisneming van de rest van Ricardo's werk kan de heer Zijlstra de volgende bijzonderheden leren.

1. Een eerste omschrijving van de zuivere grondrente die aan de landeigenaar toevalt voor het doen gebruiken van de grond voor agrarische doeleinden komt voor in Ricardo's *Essay on profits* uit 1815:

„By rent I always mean the remuneration given to the landlord for the use of the original and inherent power of the land. If either the landlord expends capital on his own land, or the capital of a preceding tenant is left upon it at the expiration of his lease, he may obtain what is indeed called a larger rent, but a portion of this is evidently paid for the use of capital. The other portion only is paid for the use of the original power of the land” 3). Het zal opvallen dat Ricardo hier niet spreekt over „indestructible”, maar over „inherent power of the land”.

2. Dat Ricardo juist een goed begrip van de grondrente essentieel vond voor centrale leerstukken uit de economische theorie, blijkt uit het voorwoord van de eerste druk van de *Principles* uit 1817.

3. De reeds vermelde definitie van grondrente uit de *Principles* komt herhaaldelijk voor 4). Uitdrukkelijk zegt Ricardo:

„In the future pages of this work, then, whenever I speak of the rent of land I wish to be understood as speaking of that compensation, which is paid to the owner of land for the use of its original and indestructible powers” 5).

Dit is o.m. van toepassing op de hoofdstukken X en XVIII.

4. In de oorspronkelijke opzet van Ricardo's werk was hoofdstuk VIII, getiteld „Taxes on raw produce” niet gesplitst. Toen het werk in 1817 reeds in het stadium van de drukproeven was is hoofdstuk VIII gesplitst in VIII, „Taxes on raw produce” en VIII*, Taxes on rent 6). Dit wijst er opnieuw op, hoeveel betekenis Ricardo juist aan een goede presentatie van de grondrente hechtte. Uitdrukkelijk voert Ricardo juist in dit gedeelte de term „strictly rent” in voor de „original and indestructible powers of the soil” 7).

5. Het onderscheiden van mijnrente en grondrente, zoals Ricardo terloops doet in het hoofdstuk „On rent” 8), is dan ook geen toevalligheid of incident, doch karakteristiek voor zijn hele opzet. Niet voor niets volgt op het hoofdstuk „On rent” een hoofdstuk „On the rent of mines”.

6. Zijlstra verwijt Ricardo geen oog te hebben gehad voor het uitgeput raken van fossiele grondstoffen. Het hanteren van de term „indestructible”, na eerder te hebben gesproken van „inherent”, wijst eerder op het tegendeel. Blijkbaar onderscheidt Ricardo onverwoestbare en verwoestbare eigenschappen van de grond.

7. Hierop wijst ook de in hoofdstuk XVIII ingevoerde nuance volgens welke de zuivere grondrente kan toenemen door kapitaaluitgaven, die een permanente verbetering van de grond met zich brengen. Van de beide termen „oorspronkelijke” en „onverwoestbare” laat hij derhalve de eerste vallen.

Uit het voorafgaande volgt dat de bewering van Zijlstra dat Ricardo geen oog had voor oprakende grondstoffen, blijkens zijn omschrijving van de zuivere of strikte grondrente 9) geen hout snijdt. Zijlstra zoekt voor zijn bewering nog steun bij Marshall. Volgens hem zou Marshall ook hebben gezegd dat Ricardo in feite in zijn theorie geen rekening heeft gehouden met het door hem terloops gemaakte onderscheid in mijnrente en grondrente. Nu kan

allereerst worden opgemerkt dat het betwistbaar is of dit kan worden afgeleid uit Marshalls voetnoot:

„But both he (d.i. Ricardo) and others seem sometimes to lose sight of these distinctions in discussing the law of diminishing return in its applications to mines. Especially is this the case in Ricardo's criticism of Adam Smith's theory of rent” (*Principles*, hfst. XXIV).

Raadpleegt men het betrokken hoofdstuk dan moet worden geconcludeerd dat Ricardo geenszins zijn onderscheid is vergeten. Deze wordt het hele hoofdstuk door toegepast. Als de heer Zijlstra de betrokken tekst zelf had geraadpleegd, had hij dit ongetwijfeld ook opgemerkt. Tenslotte heeft Zijlstra blijkbaar het boek van W. S. Jevons, *The coal question* over het hoofd gezien, waarin het uitputten van de kolenmijnen uitvoerig wordt behandeld. De eerste druk is van 1866, d.w.z. 24 jaar voor de eerste druk van Marshalls *Principles*.

1) P. Hennipman, Ricardo en de entropie, met naschrift van K. Zijlstra, *ESB*, 1975, blz. 464.

2) T.a.p. blz. 464.

3) Sraffa, IV, blz. 18.

4) Sraffa, I, blz. 67, 68, 69.

5) Sraffa, I, blz. 69.

6) Een „normale” eerste druk van Ricardo's *Principles* bevat de splitsing. Van de oorspronkelijke versie zijn tot dusver slechts twee exemplaren aangetroffen.

7) Sraffa, I, blz. 173.

8) Sraffa, I, blz. 68.

9) Ook de term „real rent” komt voor, Sraffa, I, blz. 175 en 262 en VIII, blz. 209.

10) A. Marshall, *Principles of economics*, Londen, 1924, blz. 167.

Naschrift

Dit exegetisch geweld schuift aan het wezen van de zaak voorbij. Het gaat om het antwoord op de vraag: Heeft Ricardo in zijn theorie het probleem van de afnemende voorraden bodemschatten werkelijk onderkend of niet? Een vergelijking met landbouwgrond leert het volgende.

Bij Ricardo komt de opbrengst van een landbouwprodukt overeen met de som van het directe en indirecte arbeidsloon, de „profit” en, bij intra-marginale produktie-omstandigheden, de grondrente. Arbeidsloon en profit van de minst vruchtbare grond bepalen de prijs. In de hoofdstukken XXIV en III van zijn *Principles* worden deze regels uitdrukkelijk van toepassing verklaard op de mijnen. Net als voor het land, luidt dan ook zijn conclusie: „It is, therefore, the least fertile mine which regulates price” 1).

Het is deze gelijkschakeling van landbouw en mijnen, waarop ik in het vorige naschrift doelde: Men kan aanvaarden, dat Ricardo geen vergoe-

ding voor oprakende landbouwgrond als kostenbestanddeel invoerde; land raakt in beginsel wellicht nooit op. Maar dat hij zulks evenmin deed voor verminderende voorraden aan fossiele of minerale delfstoffen, was nu juist zijn tekortkoming. In zijn werk worden lonen, noch profits zo omschreven, dat men er bij de beste wil van de wereld een vergoeding voor afnemende kolenreserves in kan onderbrengen.

Daarin brengen de opeenvolgende definities van grondrente en de veranderende indeling in hoofdstukken, hoe belangwekkend ook, geen verschil.

De eerste gevolgtrekking moet dan ook blijven luiden: in het huis van Ricardo bevonden de bodemschatten zich achter een blinde deur, die hij nooit heeft proberen te openen en waarvan Prof. Hennipman het helaas tot niets leidende opschrift de vorige keer al in herinnering heeft gebracht.

Marshall trok de juistheid van Ricardo's redenering in twijfel, overigens niet alleen op de ook door Prof. Heertje aangehaalde plaats. Met verontschuldiging en aan de lezers daarom nog het volgende citaat:

„Ricardo was technically right (or at all events not definitely wrong) when he said that rent does not enter into the marginal cost of production of mineral produce. But he ought to have added that if a mine is not practically inexhaustible, the income derived from it is partly rent and partly royalty; and that though the rent does not, the minimum royalty does enter directly into the expanses incurred on behalf of every part of the produce, whether marginal or not”.

Zo is het precies: Ricardo heeft niet gedaan wat hij had moeten doen — een speciale kostenfactor voor de verminderende delfstoffenreserves invoeren — en dat kan bij iemand met een dergelijk analytisch vermogen alleen maar betekenen, dat hij het probleem niet onderkende. Intrinsiek waren bij hem die reserves kennelijk „indestructible”.

Marshall voegde dan ook de royalty als extra bestanddeel aan de berekening toe. Die royalty komt overeen met:

„that diminution in the value of the mine, regarded as a source of wealth in the future, which is caused by taking the ton out of nature's storehouse” 2).

en hij hield er ook expliciet rekening mee:

„... the marginal supply price of minerals includes a royalty in addition to the marginal expenses of working the mine” 3).

De tweede gevolgtrekking moet dan ook luiden: Marshall opende de deur wel en gaf vervolgens aan hoe het vraagstuk theoretisch diende te worden opgelost.

Nog een enkele opmerking over het boek van Jevons. De lezers, die dat interessante boek kennen, zullen gemerkt hebben, dat ook Jevons geen extra kostenfactor voor verminderende reser-

ves ten tonele voerde. Hij kwam niet verder dan het uitspreken van de verwachting, dat de groeivoet van de Engelse economie zou moeten afnemen, omdat men steeds diepere kolenlagen zou moeten gaan aanboren. Dit is een redenering, die ons ook nu nog — of juist nu weer — aanspreekt, maar het heeft niet veel weg van de fundamentele correctie op Ricardo's theorie, die Marshall ons beschoor. Dat moest nog 24 jaar wachten.

Overigens zou men niet alleen Jevons moeten vermelden, wanneer het over grondstoffenproblemen in de vorige eeuw gaat, maar ook bijv. John Stuart Mill. Eerder dan Jevons bracht hij de wisselwerking tussen steeds minder toegankelijke reserves enerzijds en technische vooruitgang anderzijds onder de aandacht 4). Zowel hij als Jevons openden de deur op een kier, maar bleven op de drempel staan.

In Nederland volgde Prof. J. G. Koopmans Marshall door de deur en stelde op eigentijdse wijze de onderschatting van de economische offers voor winning

van bodemschatten aan de orde 5). Zijn argumentatie is nog altijd de moeite waard en toont duidelijk aan dat hij voortreffelijk wist te onderscheiden de schijn en het wezen van dit soort grondstoffenkwesties.

K. Zijlstra

(Discussie gesloten, red.)

1) *Principles*, Everyman's Library, hoofdstuk XXIV, blz. 222. Hier verdedigt Ricardo zijn gelijke behandeling van land en mijnen tegenover Smith, die de „most fertile mine” ook een prijsbepalende invloed toekent. Dit is ook het gedeelte, waarvan raadpleging kennelijk geacht wordt moeilijkheden op te leveren. Maar in feite is het al net zo als met de vorige discussie over de onsystematische Ricardo: ook Prof. Heertje heeft alleen maar oog voor een half gehesen vlag, die geen lading dekt.

2) *Principles*, 1925, blz. 439.

3) *Principles*, 1925, blz. 438.

4) *Principles*, 1865, blz. 116.

5) De taak van de economische politiek bij de bestrijding van het dreigend wereldenergie-tekort, in: *Bevolkingsgroei en energieverbruik*, 1958, blz. 95.

Dr. O. Kuschpëta: *Het krediet- en banksysteem van de USSR*. H. E. Stenfert Kroese BV, Leiden, 1974, 272 blz., f. 24,50.

Onlangs promoveerde de Tilburgse econoom Omelan Kuschpëta op een proefschrift getiteld *Het krediet- en banksysteem van de USSR*. Van dit proefschrift is thans een handelseditie verschenen. Het boek beschrijft in zeven hoofdstukken gedegen en tot in detail het Sowjet-Russische monetaire stelsel. Kern van het boek zijn de hoofdstukken 4 („Het vigerend krediet- en banksysteem van de USSR en zijn functies”) en 6 („De betrokkenheid van de banken bij de planmatige leiding van de sowjeteconomie”). In de hoofdstukken 2 en 3 wordt de wordingsgeschiedenis van het monetaire stelsel geschilderd, met als uitgangspunt de bankervorming van 1861. Hoofdstuk 5 plaatst het monetaire stelsel in het totale economische stelsel, terwijl in het slothoofdstuk enige conclusies worden getrokken en kritische kanttekeningen worden gemaakt.

Meest kenmerkend voor het financiële en monetaire stelsel van de sowjeteconomie zijn de versmelting van de functies van de centrale bank en de handelsbank, de passieve rol van het bankwezen ofwel het ontbreken van

een kapitaalmarkt en de overheersende rol van de staatsbegroting.

Gosbank is een emissiebank, die de geldsomloop, het kredietverkeer en het valutaverkeer met het buitenland regelt en als kredietinstelling fungeert. Hij verleent kortlopend krediet aan de gehele volkshuishouding en langlopend krediet t.b.v. land- en woningbouw op het plateland. Langlopend krediet aan de overige sectoren wordt verleend door de Investeringsbank (Stroibank), terwijl de Bank voor Buitenlandse Handel (Wnjesjtorgbank) de buitenlandse handel financiert. Beide laatstgenoemde banken zijn echter ondergeschikt aan Gosbank. Hieraan ontlenen velen, ook Kuschpëta, de definitie van de term „monobanksysteem” voor het Sowjet-Russische monetaire systeem. Ook Garvy, een autoriteit op het gebied van sowjetfinanciën, wiens boek *Money, banking and credit in Eastern Europe* ik node mis in Kuschpëta's werk, doet dat. Mijns inziens is dit het gevolg van een te enge en formalistische benadering van de begrippen centralisatie en decentralisatie. Ik ben het met Pindák eens,

dat „monobanksysteem” veeleer in verband moet worden gebracht met het monopolistische karakter dat de verschillende banken in Oost-Europa in de hun toegewezen *functies* bezitten.

Om de monetaire politiek zo doelmatig mogelijk in dienst te stellen van de fysieke economische politiek streeft Gosbank naar versnelling van de geldsomloop. Daartoe worden de voorraden chartaal geld bij de economische subjecten geminimaliseerd en het gebruik van chartaal geld beperkt. Het chartale geldcircuit wordt volledig gescheiden van het girale circuit. Het girale circuit bedient het bedrijfsleven en met het chartale circuit worden de consumptieve betalingen beheerst (blz. 79). Bovendien is het binnenlandse circuit geheel losgemaakt van het buitenlandse.

Wat de kredietpolitiek betreft kent het sowjetsysteem alleen het *rechtstreekse bankkrediet*. Dit moet men dan wel zien tegen de achtergrond van het feit, dat weliswaar het kortlopend krediet geheel door het bankwezen wordt verleend, maar dat (in 1968) slechts 6% van het langlopend krediet ten behoeve van netto-investeringen door de banken wordt verleend. De rest wordt à fonds perdu „verleend” door de staatsbegroting. Bron voor het kortlopend bankkrediet zijn staatsleningen en particuliere spaarsaldi (blz. 93). Het langlopend bankkrediet is tot 1965 gelijkmatig gegroeid, maar heeft zich nadien in het kader van de hervormingen stormachtig ontwikkeld ten koste van financiering via de staatsbegroting.

In de slotbeschouwing van hoofdstuk 4 staan enkele zinnen, waarmee ik niet goed overweg kan. „De beweging ofwel de werking van het krediet- en banksysteem wordt als het ware geprogrammeerd, wat zeggen wil, dat de sowjet-regering niet volstaan kan met de geld- en kredietplanning. Zij moet daarnaast het gedrag van de productie- en consumptiehuishoudingen binnen de tot in details afgebakende perken houden”. Op mij maken zij de indruk van cryptische opmerkingen die niet logischerwijs uit het voorgaande voortvloeien. Aan de onderschikking van monetaire politiek aan fysieke economische politiek en begrotingspolitiek wordt niet alleen hier maar trouwens in het hele werk te weinig *systematische* aandacht besteed. Zo goed als „fysiek” georiënteerde economen vaak verweten kan worden, dat zij onvoldoende kennis bezitten van monetaire politiek, zo is de fysieke economische politiek niet Kuschpèta's sterkste terrein. Wellicht had hij daarom hoofdstuk 5 („Het krediet- en banksysteem en het algehele economische stelsel”) beter helemaal kunnen wijden aan de relatie tussen openbare financiën en de krediet- en bankpolitiek; de openbare financiën zijn er belangrijk genoeg voor. Dit neemt niet weg, dat er in hoofdstuk 5 wezenlijke aspecten van deze laatstgenoemde rela-

tie duidelijk en overzichtelijk (schema's) naar voren worden gebracht.

Hoofdstuk 6, tenslotte, behandelt naar mijn mening niet zozeer „de betrokkenheid van de banken bij de planmatige leiding van de sowjeteconomie” als wel de plaats van de krediet- en kasplannen in de totale financiële planning. Financiële planning kan daarbij worden opgevat als de gemeenschappelijke noemer van de fysieke economische planning waarmee de consistentie van de planning kan worden getest en gereguleerd. Een interessant hoofdstuk, dat niettemin hier en daar enkele vragen oproept omtrent de consistentie met hetgeen in hoofdstuk 4 met betrekking tot de grenzen tussen de competenties van Gosbank en Stroibank is vermeld, alsmede enkele vragen omtrent de sowjetvaluta in de internationale betrekkingen.

Kuschpèta beschrijft in het kader van de buitenlandse monetaire betrekkingen terecht het bestaan van twee soorten roebels (de interne roebel en de transferabele roebel). Hij is echter vaag in de vaststelling van het puur comptabele karakter van de transferabele roebel. Enerzijds benadrukt hij namelijk het bilaterale karakter van het handelsverkeer, anderzijds suggereert hij een multilateraal karakter van de transferabele roebel in eigen opmerkingen (blz. 192), zowel als in enkele citaten (blz. 193: „... Rotleijder wijst er nog op dat de koopkracht van de transferroebel verbonden is met de prijzen op de socialis-tische wereldmarkt en dat de waarde- vastheid gegarandeerd wordt door de economieën van alle Comeconlanden”). Het terrein van de externe en interne prijsvorming, domein van de fysieke economische politiek, is trouwens weer een gebied waar Kuschpèta met een grote boog omheen loopt.

Op blz. 201, alsook op blz. 236 en 237 in hoofdstuk 7 worden nog enige korte toespelingen gemaakt op de mogelijkheid van inflatie in de centraal geleide economie. Daar had ik nu graag iets meer over willen weten, alsook over de verschijningsvormen ervan. Over dit monetaire vraagstuk zwijgt de schrijver helaas.

B. Wierenga: An investigation of brand choice processes. Rotterdam University Press, 1974, 256 blz., f. 59,50.

In dit proefschrift, waarop de auteur in mei 1974, cum laude, aan de Landbouwhogeschool promoveerde, worden een groot aantal verschillende modellen ter beschrijving van merkkeuzeprocessen besproken. De keuzeprocessen hebben betrekking op drie producten, te weten bier, margarine en een voedselproduct dat om redenen van geheimhouding wordt aangeduid met fopro. De gegevens betreffende de keuzeprocessen zijn verkregen uit een consumenten-

Hoofdstuk 7, kritische slotbeschouwingen, vermeldt, dat het krediet- en banksysteem van Sowjetunie op dat van het Tsarenrijk heeft voortgebouwd en dat de monetaire hervorming en bankconcentratiebeweging van 1930-1932 van doorslaggevende betekenis zijn geweest voor het huidige bank- en kredietstelsel. Kuschpèta komt tot de slotsom dat er in wezen geen verschil is tussen geld onder het kapitalisme en onder het socialisme (blz. 219). Het wordt alleen verschillend gebruikt.

„De moeilijkheden der jaren zestig en van nu kan men herleiden tot het probleem van de financiering van de groei en van de juiste allocatie van kapitaalgoederen. De essentie van deze kwestie is: moet de groei gefinancierd worden door middel van de omzetbelastingen uitgedrukt in procenten van de kostprijs, dan wel door middel van een percentage over de kapitaalwaarde” (blz. 241).

Ik vraag me af wat een leek met deze slotopmerking kan doen. De opmerking heeft alleen zin als de lezer precies weet wat er in een traditioneel centraal geleide economie onder „kostprijs” wordt verstaan en de hele discussie over de prijsvorming en omzetbelasting nauwkeurig heeft gevolgd. Wat daarover op verschillende pagina's in het boek wordt vermeld is te weinig samenhangend en veel te summier. Ook elders treffen we onduidelijke slotopmerkingen aan. Het wordt onvoldoende duidelijk gemaakt, dat het verschil in monetaire politiek tussen Oost en West systematisch is terug te voeren tot al of niet bestaande onderschikking van de monetaire politiek aan fysieke economische politiek en begrotingspolitiek.

Wat ik verder in het werk mis zijn de vorderingen op het terrein van de integratie tussen financiële en economische planning, analoog aan de pogingen in Frankrijk (Fifi), Noorwegen, Nederland en de VS. Tot slot zou ik willen zeggen, dat Kuschpèta een indrukwekkend rijk bronnenmateriaal van Russische origine heeft aangedragen. Zijn grote verdienste is de wijze waarop hij dat in de hoofdstukken 4 en 6 helder en in extenso heeft weergegeven. Dat de Angelsaksische literatuur daardoor wat is verwaarloosd, zij hem vergeven.

R. Wetsteyn

panel en hebben betrekking op twee jaren, 1967 en 1968.

De behandeling van de materie munt uit door degelijkheid en zorgvuldigheid, zowel met betrekking tot de interpretatie van de gehanteerde modellen als met betrekking tot de gebruikte gegevens en de statistische toetsen. De auteur blijkt de materie volledig meester te zijn en daarenboven in staat te zijn de lezer op heldere wijze in de problemen in te wijden. Het voordeel van

de systematische en klare betoogtrant van de auteur ligt voor de recensent vooral in het feit dat hij gemakkelijker in staat is de gevolgde werkwijze te evalueren en eventueel te bekritisieren. Dat zullen we in het navolgende doen.

Na een bespreking van de gegevens en de manier waarop ze verkregen zijn, behandelt en toetst de auteur achtereenvolgens vijf verschillende modellen van merkenkeuze: het homogene Bernouilli-model, het homogene Markov-model, het heterogene Bernouilli-model, het heterogene Markov-model en het lineaire leermodel. Het laatste model blijkt het empirisch waargenomen merkkeuzeproces het beste te beschrijven, hetgeen o.a. inhoudt dat de merkkeuze bij een aankoop wordt beïnvloed door de merken die de consument vóór de laatste aankoop heeft aangeschaft. Deze conclusie wordt bevestigd door uitgebreide toetsprocedures op het materiaal. Het feit dat het lineaire leermodel als beste uit de bus komt is op zich niet zo verwonderlijk, gezien het ook door de auteur gesignaleerde feit dat twee van de andere modellen (het homogene Markov-model en het heterogene Bernouilli-model) speciale gevallen van het lineaire leermodel zijn.

Na de verkiezing van het lineaire leermodel bespreekt Wierenga een aantal andere leermodellen uit de mathematische psychologie als mogelijke kandidaten voor een beschrijving van de waargenomen merkkeuzeprocessen. Een aantal (niet-lineaire) leermodellen worden op theoretische gronden verworpen. Anderzijds lijken bepaalde generalisaties van het lineaire leermodel veelbelovender. Bij schatting van de parameters van het z.g. II-model (één van de generalisaties) blijkt dat dit model een slechtere aanpassing aan de data geeft dan het lineaire leermodel, terwijl theoretisch gemakkelijk kan worden ingezien dat het II-model een betere (althans zeker niet slechtere) aanpassing moet geven. De auteur wijt deze uitkomst aan de gebrektheid van het computer-algoritme dat is gebruikt voor het schatten van de parameters. Meer specifiek uitgedrukt: het algoritme vindt kennelijk een lokaal, maar geen globaal minimum van het te minimeren oppervlak. Hoewel deze interpretatie van de auteur waarschijnlijk juist is, vraag ik me af in hoeverre hij heeft geprobeerd om, bijv. met behulp van andere algoritmes, alsnog een globaal minimum te vinden. Zowel hier als ook elders in het boek krijgt de lezer de indruk dat de beperkingen van de computer van de Landbouwhogeschool een belangrijke rol hebben gespeeld bij de keuze van de onderzoekstrategie. Zo wordt bijv. van een onderzoek naar een andere generalisatie van het lineaire leermodel afgezien wegens het waarschijnlijk te grote beslag op de computer dat deze generalisatie met zich zou meebrengen.

Omdat de tot nu toe besproken modellen meestal een reductie van het merkkeuzeproces tot tweewaardige beslissingen (het wel of niet kiezen van een bepaald merk) vereisen, introduceert Wierenga in hoofdstuk 6 het begrip *poolsize*, d.w.z. het aantal verschillende merken dat een consument tijdens zijn laatste tien aankopen heeft aangeschaft. De omvang van de poolsize geeft aan in welke mate het gezin trouw is aan één merk dan wel voortdurend andere merken probeert (bijv. naar aanleiding van reclame-acties en prijsverlagingen). De bestudering van de variatie in de tijd, van de poolsize-variabele per gezin, leidt tot een aantal nuttige inzichten omtrent o.a. de periodiciteit van zoekgedrag, de invloed van prijsveranderingen en de grootte van de winkel enz. Een probleem met de poolsize-variabele wordt gevormd door het feit dat het aantal verschillende merken dat bij de laatste tien aankopen is aangeschaft nog niet aangeeft welke merken dat zijn geweest en in hoeverre deze merken bijv. afwijken van die welke een half jaar eerder zijn aangeschaft. Dit bezwaar wordt door de auteur onderkend. Desalniettemin levert zijn „poolsize-approach” toch een hoeveelheid nuttige informatie die met behulp van de eerdergenoemde modellen moeilijk of niet te verkrijgen is.

In de laatste twee hoofdstukken (7 en 8) wordt de invloed van omgevingsvariabelen op het merkkeuzeproces behandeld. Achtereenvolgens komen winkelkeuze, marketing-variabelen en socio-economische variabelen aan bod. Beide eerste groepen van variabelen blijken duidelijke invloed op de merkkeuze uit te oefenen, terwijl de invloed van de socio-economische variabelen zwak tot afwezig is.

Merkkeuzeprocessen hebben vele aspecten en Wierenga probeert er zoveel mogelijk te behandelen. Hij doet dat in het algemeen met grote vaardigheid en vindingrijkheid als het om het toetsen van de modellen gaat. Toch had ik na lezing het gevoel dat er nog een aantal belangrijke zaken in de mist gebleven zijn. Door de aspecten één voor één te behandelen, blijft de relatie tussen de diverse kanten van de merkkeuzeprocessen onbesproken. Bij de auteur proefde ik soms ook een zekere huiver om op avontuur te gaan en nieuwe modellen te concipiëren. De poolsize-benadering is een goede greep, maar wordt m.i. toch onvoldoende geïntegreerd met de andere modellen.

Evenzo merkt de auteur op dat het eleganter zou zijn, de invloed van omgevingsvariabelen op het keuzeproces te onderzoeken, door middel van hun invloed op de parameters van bijv. het lineaire leermodel (blz. 199). Wegens de verwachte complicaties ziet hij daarvan af. Wellicht spreekt ook hier de eerdergenoemde beperking van computerfaciliteiten een rol, maar de lezer

wordt toch wel erg nieuwsgierig hoe een model er zou kunnen uitzien waarin de omgevingsvariabelen geïncorporeerd zijn in het merkkeuzemodel.

Wellicht is dit de grootste verdienste van het boek. Door het belichten van de diverse aspecten en problemen, door het tentoonstellen van de sterke en zwakke zijden van de diverse gehanteerde modellen, slaagt de auteur erin om de lezer (althans minstens één) te prikkelen tot actief meedenken over alternatieve benaderingen. Een stimulerend boek.

A. Kapteyn

Mr. G. van der Burght en Mr. A. L. Croes: Selectie uit het algemene deel van het verbintenissenrecht. Privaatrechtelijke begrippen I, Tjeenk Willink BV, Groningen, 1974, 99 blz., f. 13,50.

Bevat belangrijke aspecten van het verbintenissenrecht, met uitzondering van de onrechtmatige daad, waaraan een volgend deel wordt gewijd.

Dr. N. H. Douben: Vermogende arbeid. De Mercur BV, Tegelen, 1975, 22 blz....

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de economische sociologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op 25 april 1975.

(Slot van blz. 631)

E(ngeland) E(uropees)
G(eworden)

indrukwekkend betoog, dat een waardig slot van deze column kan zijn. De Heer Orr eindigde aldus, sprekende over de EG:

„It represents a coming together; a recognition of our common interests rather than our historic differences. By joining the E.E.C. we have not, and will not, surrender one jot of freedom: as Englishmen, as Irishmen, as Scotsmen, as Welshmen, as Europeans. On the contrary, we shall strengthen our freedom by the ability to move freely throughout, to talk to one another as equals, and as Europeans; not as French, or German, or British. We can take pride in being European because Europe was the cradle of modern civilisation and the finest brains are still to be found in Europe. Unity is strength — but unity is also sense; and in its strength will lie the prosperity of our children, our grandchildren and our great-grandchildren”.

